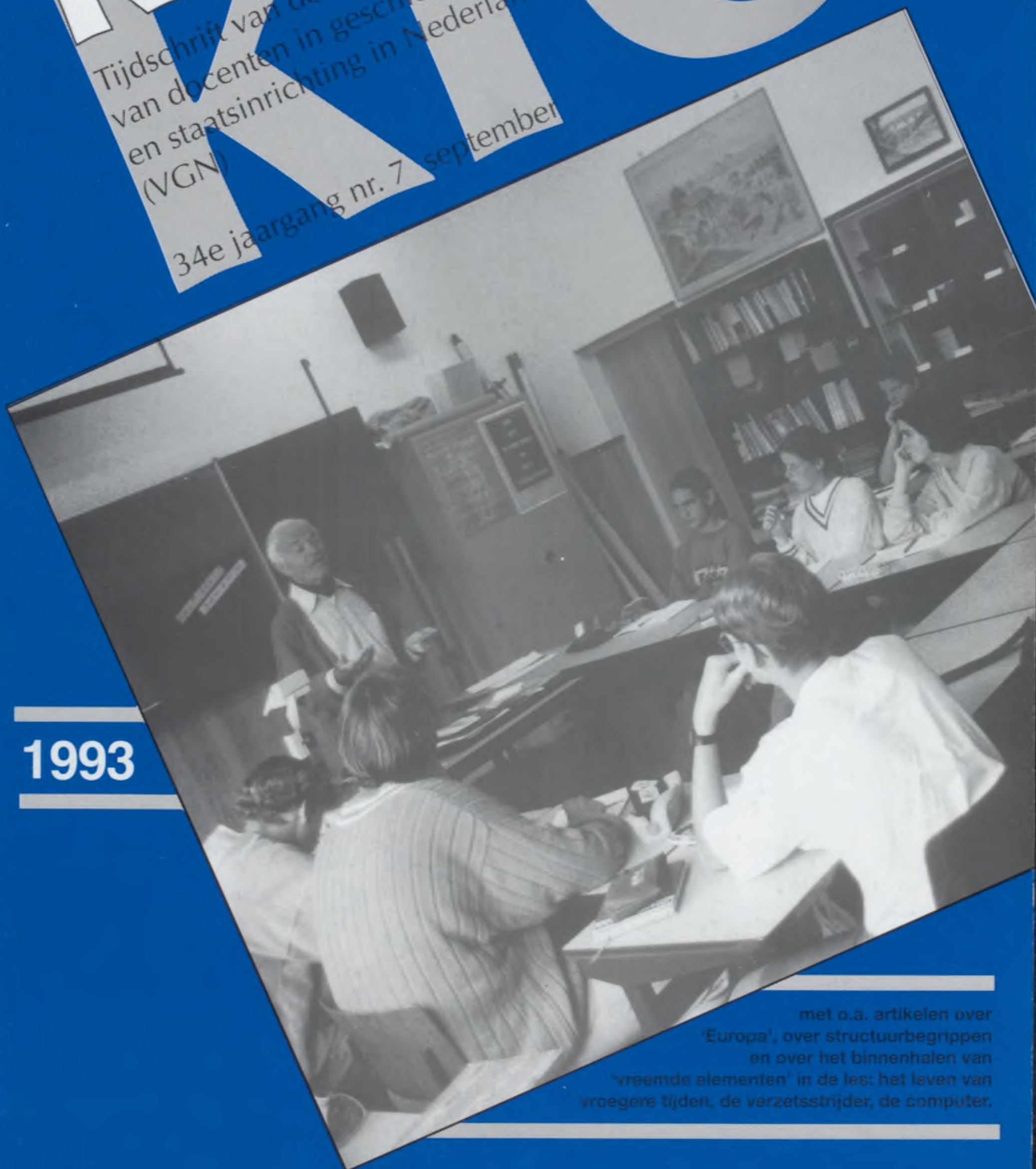

kleioe

Tijdschrift van de vereniging
van docenten in geschiedenis
en staatsinrichting in Nederland
(VGN)

34e jaargang nr. 7 september

1993

met o.a. artikelen over
'Europa', over structuurbegrippen
en over het binnenhalen van
'vreemde elementen' in de les; het leven van
vroegere tijden, de verzetsstrijder, de computer.

VGN

Vereniging van docenten in geschiedenis en staatinrichting
in Nederland

Algemeen Bestuur

Mw. J. van der Leeuw-Roord,
voorzitter (externe contacten,
examenbureau/CEVO, vrouwen-
geschiedenis, BAVO, internatio-
nale betrekkingen).
Louise Henriettestraat 16,
2595 TH Den Haag.
Tel. 070 - 38 24 872/38 53 669.

Mw. T. Perdeck-Schimmel,
vice-voorzitter (contacten met
historische verenigingen,
congressen, Mavo/Vbo),
Timorstraat 27,
3818 CK Amersfoort.
Tel. 033 - 61 50 97.

Mw. H. Budé-Janssens, 1e secre-
taris (externe correspondentie,
Platform VVVO, internationali-
sering, publiciteit),
Patrijslaan 12a,
2261 ED Leidschendam.
Tel. 070 - 32 77 923.

Mw. H.J.C. van Herwaarden-
Rijlaarsdam, 2e secretaris
(interne contacten, PABO,
Hoger Onderwijs), Postbus 360,
2920 AJ Krimpen a/d IJssel.
Tel. 01807 - 12 298.

J. Schopman, penningmeester
(financiën, ledenwerving, OAC,
contacten Kleio), Jozef Israëls-
straat 58, 6521 MZ Nijmegen.
Tel. 080 - 22 47 69.

F.R. Kat (buitenlandse contacten,
Atlantische Onderwijscommissie,
Havo/Vwo, studiereizen),
Jeudestraat 4, 4011 GL Zoelen.
Tel. 03448 - 16 86.

M. Otten (volwasseneneducatie,
PR, beroepsonderwijs,
Cliomatica, ledenwerving),
Deventerweg 60, 7203 AM
Zutphen.
Tel. 05750 - 42160 (privé),
05700 - 70825 (werk).

L.M.I.V. Nolet, (didactiviteiten,
lerarenopleiding, nascholing),
Reestraat 32, 6531 JM Nijmegen.
Tel. 080 - 550749 (privé),
080 - 459827 (werk)

VGN-fax: 070 - 38 53 669

U kunt zich opgeven als lid van
de VGN bij de administratie
Vreeswijkstraat 329, 2546 AK
Den Haag. Wilt u daarbij
aangeven tot welke categorie
van leraren u behoort en op
welk schooltype u werkzaam
bent.

Voor 1993 bedragen de
contributies:

1. HOS-schaal 11 en hoger
f105.-
2. Tot en met HOS-schaal 10
f 90.-
3. Buitengewone leden (zij die
niet meer in het onderwijs
werkzaam zijn) en studenten
f 75.-
4. Partnerlidmaatschap f130.-

Leden die minder dan 16 uur per
week les geven kunnen in
aanmerking komen voor een
korting. Hiertoe moet u jaarlijks
voor 1 december een verzoek
indienen bij de penningmeester
met vermelding van het aantal
lesuren, de school en de catego-
rie waartoe u behoort.

kleio

Het blad van de VGN, verschijnt tien maal per jaar,
incidenteel met katern voor leerlingen

Redactie

W.G.J. Rongen, voorzitter,
Antillen 4, 3524 EZ Utrecht.
Tel. 030 - 892580

J.A. de Ruiter, Almelo.

B. Engbers, Utrecht.

I.D. Verkuil, Hilversum

H.J.C. Termeer, Nijmegen.

R.P. Slotboom, Utrecht.

J.L.G. van Oudheusden.

Waalwijk.

Mw. C.L. Peucker-Martin, Zeist.

Secretariaat: J.A. de Ruiter,

Parkweg 5, 7602 JC Almelo.

Tel. 05490 - 60 987.

Eindredactie: Mw. T. Bogaerts-

Stoopman, Omloop-West 9,

3402 XM IJsselstein.

Tel. 03408 - 8 35 76.

Alle leden van de VGN hebben
een abonnement op Kleio. Niet-
leden kunnen zich abonneren,
maar reglementair komen alleen
diegenen in aanmerking voor
een abonnement zonder
lidmaatschap, die niet werkzaam
zijn als docent. Over uitzonde-
ringen beslist het bestuur.

Voor 1993 kost een abonnement:
Nederland en België f 90.-
Buitenland f105.-
Buitenland inclusief extra porto
luchtpost f130.-
Losse nummers f9,50

Informatie over het leerlingenma-
teriaal in de serie Kleio-Didactica
en andere uitgaven van de VGN
vindt u in de Kleio-krant achter
in het blad. U kunt bestellen
door het betreffende bedrag
over te maken op Postbanknum-
mer 12 87 01 t.n.v. Penningmees-
ter VGN te Den Haag. Wilt u op
het girobiljet aangeven om
welke nummers het gaat.

In Kleio kan geadverteerd
worden.

Prijzen:

1 pagina f410.-

1/2 pagina f325.-

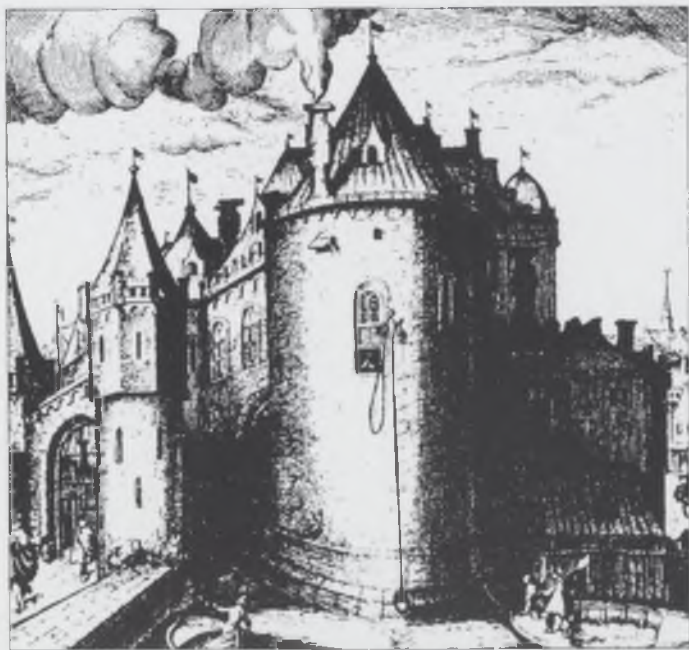
1/4 pagina f225.-

Voor informatie over andere
formaten en inleverdata van de
opnamemodellen kunt u zich
wenden tot de eindredacteur.

ISSN 0165-6449

Kent u het

KLEIO LEERLINGENMATERIAAL

- didactica, minididactica en bronnen-
katern - van de afgelopen jaren?

Bestel nu het
KLEIO-DIDACTICA-PAKKET

Voor f25,- ontvangt u:

4 Kleio-didactica's, zo mogelijk met docentenhand-
leidingen en 4 nummers van KLEIO waarin een mini-
didactica of bronnenkatern is opgenomen!

Bent u nog niet zolang VGN-lid, gooit u de KLEIO
altijd weg, zoekt u lesmateriaal, dat onmiddellijk
gebruikt kan worden,
en bij te bestellen is of gekopieerd kan worden ...

U kunt het pakket bestellen door f25,- over te maken op Postbankrekening 128701 ten name van Pen-
ningmeester VGN in Den Haag.

Voor meer informatie kunt u terecht bij Tineke Bogaerts, tel. 03408-83576.

In dit nummer:

Wilt u artikelen voor *Kleio* toesturen aan de secretaris van de redactie. Berichten voor de *Kleio*krant (verenigingsnieuws, aktualiteiten, aankondigingen) kunnen rechtstreeks naar de eindredacteur.

Voor overname van artikelen, lesmateriaal e.d. dient u contact op te nemen met de eindredacteur.

4 Europa: historische realiteit of mythe? - H.W. van der Dunk

Lezing uitgesproken bij de opening van het VGN-congres 'Grenzen verleggen' in april j.l.

14 Bewijsmateriaal, beelden, begrippen. De structuurbegrippen verklaard (1) - A. Wilschut

De structuurbegrippen zijn niet met de wijziging van het examen geschiedenis en staatsinrichting plotseling uit de lucht komen vallen. Ze zijn terug te vinden in de filosofie van de geschiedenis, die in de jaren 80 in Nederland een opmerkelijke bloei heeft meegeemaakt.

In dit eerste artikel worden ze schematisch gerangschikt. Het is de bedoeling hierna in enkele artikelen op ieder structuurbegrip apart in te gaan.

18 De wereld van gisteren vandaag beleven - J. Hendriks

In Alphen aan den Rijn opende al een gedeelte van Archeon, het Educatief Erf, zijn poorten. In 1994 gaat het park helemaal open en wordt er een VGN-excursie naartoe georganiseerd. Hier een voorproefje. U kunt met de leerlingen al aan de gang!

21 De verzetsstrijder als primaire bron - J. van Oudheusden

Al veel leraren hebben in het kader van lessen over de Tweede Wereldoorlog een oud-verzetsstrijder in de klas gehad. Jan van Oudheusden vertelt hoe dat bij hem op het Mollercollege is gegaan.

26 Limburg-online. Omgevingsgericht onderwijs met de computer - Hub Stohr, Roel Verstaen en Thijs van Vugt

Het enthousiasme voor het gebruik van de computer in de klas begint weg te ebben. Het is zo omslachtig en levert eigenlijk niet veel op; feitenkennis toetsen ja, maar daar gaat het niet meer zo om.

Dat een computer heel anders kan werken en u bijvoorbeeld menig ritje naar bibliotheek en archief kan besparen leest u in dit artikel.

30 Maria van Hongarije. Koningin tussen keizers en kunstenaars - R. Schreuder

Informatie bij de tentoonstellingen in 's-Hertogenbosch en Utrecht.

32 Boek van de maand - N. Maarsen

Bespreking van *De Mythe van het Westen. Amerika als laatste wereldrijk* door J.M. Schulte Nordholt.

En verder

34 In 't kort en recensies 39 Kleio

Europa: historische realiteit of mythe?

Du gouffre de souffrance et d'humiliation
où l'Europe tant de fois s'est ruée,
renaissent encore et toujours Liberté, Beauté
et Génie.

Europe immortelle — deux mots qui
disent ta foi indestructible en toi-même,
homme d'occident!

*Motto van het fotoboek 'Europe Immortelle', een
Zwitserse uitgave uit 1946.*

H.W. von der Dunk

**Met de hierna volgende lezing opende prof.dr. H.W. von der Dunk het
VGN-congres in april jongstleden. Door tijdproblemen kon zijn tekst niet
geplaatst worden in het themanummer van KLEIO over het congres,
maar we wilden u zijn betoog niet onthouden.**

**De vraag of Europa realiteit is of mythe is moeilijker te beantwoorden
dan het lijkt. Het hangt ervan af welke mythe we realiteit
willen laten worden.**

**De lezing werd in het Engels uitgesproken en is vertaald door
Dik Verkuil.**

kleio

nummer 7/93
pagina's 4 en 5

De titel van mijn lezing is gekozen door de organisatoren van deze conferentie. Het lijkt een tamelijk onschuldige vraag, die echter twee vooronderstellingen impliceert.

In de eerste plaats suggereert de vraag, wellicht onbewust, door de gekozen volgorde het antwoord. Als we een keuze tussen twee alternatieven presenteren, plaatsen we, volgens een oud en diep geworteld retorisch gebruik, altijd de meest voor de hand lig-

gende of plausibele mogelijkheid aan het eind. Zo suggereert de vraag 'realiteit of mythe?' een ander antwoord dan de vraag 'mythe of realiteit?'. In het eerste geval verwachten we te horen "Europa is uiteindelijk een mythe", in het tweede geval: "Europa is, wat we er verder ook van mogen denken, een realiteit".

Ik vermoed dat de vraag andersom was geformuleerd als deze conferentie bijvoorbeeld

in 1950 was gehouden. Ik zal later op deze merkwaardige stemmingsverandering terugkomen.

De tweede vooronderstelling is veel belangrijker en brengt ons meteen tot de kern van de zaak. Deze vooronderstelling gaat uit van de overbekende tegenstelling tussen mythe en realiteit. Ik wil hier even nader op ingaan.

Het behoort tot de kernovertuiging van het historische gilde dat de realiteit de mythe uitsluit. We hebben het allemaal telkens opnieuw gehoord: een van de hoofdtaken van de historicus is het verleden te ontmythologiseren. Er is nauwelijks een zwaarder verwijt dat hem kan treffen dan dat hij die twee niet scheidt en slachtoffer is van een mythe. Het betekent dat hij zijn wetenschappelijke plicht heeft verzaakt. 'Mythe' betekent in dit verband: verdraaiing of vervalsing van de feiten ten behoeve van een politiek of ideologisch doel of geloof. Mythe wordt in feite vaak gelijkgesteld met verzinsel. Wie dus zegt dat Europa een mythe is, bedoelt: "Europa bestaat niet. Er is niet zoiets als 'Europa'. Het bestaat alleen in de hoofden van een paar idealistische dromers, omdat zij denken dat het zou moeten bestaan. Het zou mooi zijn als er zoiets als Europa was, maar het is een typisch voorbeeld van wensdenken."

Ik denk dat deze opvatting ons vertrouwd is omdat we vooral de laatste jaren commentaren en analyses van deze strekking in onze kranten konden tegenkomen. En die werden niet door de minste van onze politieke commentatoren geschreven.

Maar de kwestie van mythe en realiteit is niet zo eenvoudig. Het behoort tot de meest voorkomende dwalingen van geschiedkundig en politiek denken om deze tegenstelling zonder nader onderscheid te maken. Ik durf zelfs te zeggen: als het zo eenvoudig was, hadden we in onze eeuw veel minder bloedige conflicten en verhitte controverses gehad.

Mythen en feiten

Laat me om elk misverstand te voorkomen meteen duidelijk stellen dat ik door het scherpe onderscheid tussen mythe en realiteit te ontkennen, niet het essentiële verschil ontken tussen historische waarheid en historische leugens of vervalsingen. Ik denk alleen dat we een onderscheid moeten maken tussen aan de ene kant leugens, verzinsels en vervalsingen en aan de andere kant de mythe als richtinggevend principe voor historische interpretatie.

Wanneer bijvoorbeeld de stalinistische geschiedschrijving Trotsky elimineert uit het verhaal van de revolutie en Stalin in zijn plaats zet als tweede man naast Lenin, noemen sommigen deze manipulatie 'een mythe'. Er is voldoende bewijsmateriaal voor Trotskys rol - documenten, foto's, getuigenverklaringen en dergelijke; bewijsmateriaal, dat in stalinistisch Rusland met opzet verzwegen werd. De stalinistische geschiedschrijving was dus duidelijk gebaseerd op vervalsingen. Maar het waren vervalsingen die bijdroegen tot de mythe van Stalins grootheid en roemrijke leiderschap. Feiten werden verdraaid met het doel de mythe te scheppen. Het doet ons denken aan Hegels ironische uitspraak: "*Als de feiten niet kloppen met mijn theorie, des te erger voor de feiten!*".

Ik denk dat we hier de kern raken van de meeste historische vervalsingen en verzinsels ten bate van een politiek of ideologisch doel. Het is een oud geloof dat het doel de middelen heiligt. Maar voor een beter begrip van de werking van de menselijke geest, moeten we doel en middelen niet door elkaar halen. Daarom lijkt het me niet juist om dit soort falsificaties, zoals de vervanging van Trotsky door Stalin in het verhaal van de revolutie, een mythe te noemen. De werkelijke mythe is het geloof in Stalins unieke leiderschap en zijn missie als vader van alle socialistische volkeren en als erfgenaam van Lenin. En een geloof is niet het gevolg van wat we 'de feiten' noemen, maar het richtinggevend principe dat de feiten betekenis verleent.

Natuurlijk is er een zeer gecompliceerde relatie tussen de feiten en de macht of aantrekkingskracht van een mythe. Het is bijvoorbeeld enigszins problematisch, of laat ik zeggen: het vereist heel wat echt en sterk geloof, om overtuigd te zijn van de uitzonderlijkheid en de verheven missie van een politieke figuur die strompelt van het ene fiasco naar het andere.

Ik geloof zelfs dat er altijd een soort mythe, mythe als visioen en tegelijk als opdracht om dat visioen te verwezenlijken, als drijvende kracht ten grondslag ligt aan grote politieke prestaties; of het nu gaat om de moderne mythe van de unieke opdracht van Amerika om te wereld veilig te stellen voor vrijheid en democratie, of de oude Nederlandse mythe van Gods speciale beschikking dat de Nederlanden onder leiding van de Oranjes een bastion van protestants geloof in een afvallige wereld moesten zijn. We kunnen ons zelfs afvragen of mensen zonder een of andere vorm van mythe ook maar enig-

zins geïnspireerd kunnen worden voor grote politieke doelen.

Dat is wat ik bedoel met een richtinggevend principe, dat de feiten zin en betekenis verleent. Wat wij 'realiteit' noemen is altijd doordrenkt van doelen en waarden. Het is de oude positivistische illusie dat een 'naakte realiteit' of 'de feiten' gescheiden kunnen worden van hun interpretatie. Degenen die pretenderen dat te doen, verwarren alleen hun eigen interpretaties, ideologieën of vooroordelen met de 'objectieve realiteit'. Maar nu Europa.

Twee Europa's

Het woord 'Europa' wordt gebruikt in twee verschillende betekenissen. Ten eerste is het een geografische definitie, en als zodanig heeft het al de nodige moeilijkheden met betrekking tot zijn oostelijke en westelijke grenzen veroorzaakt. Horen Groot-Brittannië en Ierland tot Europa, en hoort Rusland ten westen van de Oeral ertoe?

Het antwoord maakt meteen duidelijk dat de geografische definitie enigszins gekleurd wordt door de andere betekenis: Europa als iets met een bepaalde identiteit, een culturele eenheid die duidelijk onderscheiden kan worden van de rest van de wereld. Terwijl de Britten er niet erg happig op lijken hun eilanden als deel van Europa te zien, verkiezen de Russen tot Europa te behoren in plaats van tot Azië. De geografische definitie heeft dus een zekere kwalitatieve bijmaak. Maar Europa als geografisch gebied kan niettemin alleen tot enige discussie leiden over zijn exacte grenzen en omtrek, niet over zijn bestaan als zodanig. Wanneer we echter van Europa spreken doen we dat gewoonlijk in de tweede betekenis.

Het is direct duidelijk dat het, als we het over een Europese cultuur en identiteit hebben, niet eenvoudig is om die cultuur en identiteit aan te tonen en te karakteriseren. Geografische grenzen kunnen worden gedefinieerd, maar exacte culturele grenzen bestaan niet en identiteit is iets dat varieert met ons referentiekader, onze gevoelens of bedoelingen. Het Europese continent is verdeeld in vele staten, volkeren en talen - vandaag nog meer dan gisteren - die elkaar eeuwenlang en tot aan de dag van vandaag heftig en bitter bestreden hebben. Het is een gemeenplaats dat het enige dat de Europeanen gemeen hebben is, dat zij niets gemeen hebben. De eenheid van Europa bestaat uit verscheidenheid. De politieke en economische Europese Gemeenschap verenigt slechts

Overal in Europa: invloed van de Klassieke Oudheid.

Kusminki-paleis in Moskou

een gedeelte en er bestaan evengoed allianties tussen Europese en niet-Europese staten.

Nu volgt uit mijn redenering dat het niet mogelijk is op puur rationeel of, plechtiger, wetenschappelijk niveau te zeggen of 'Europa' als culturele eenheid met een eigen identiteit een fictie is of niet.

Hierbij zou ik het kunnen laten en mijn bijdrage kunnen besluiten door op te merken dat dit het enige antwoord op de vraag is. Maar de werkelijk belangrijke kwestie is natuurlijk waarom en wanneer de idee van Europa, in meer dan geografische zin, is ontstaan. Wat waren de motieven en welke argumenten zijn naar voren gebracht om deze idee te ondersteunen, en wat zijn de argumenten en motieven van hen die ontkennen dat Europa echt bestaat? Eenvoudiger gezegd: voor wie is Europa een realiteit, voor wie een mythe in de betekenis van een verzinsel, en waarom?

Wat we ook persoonlijk denken, niemand kan ontkennen dat sinds 1945 de Europese gedachte belangrijker en populairder werd dan ooit tevoren. En we kennen de hoofdoorzaak. De verwoestende gevolgen van de oorlog brachten de volkeren ertoe naar een blijvende en werkelijke vrede te verlangen, en waar nationalisme en nationale rivaliteiten als het werkelijke kwaad golden, werd een vorm van een supra-nationaal Europees systeem begroet als het voor de hand liggende geneesmiddel.

Het idee was niet nieuw. Na de Eerste Wereldoorlog had het al gecirculeerd, op grond van dezelfde motieven en gruwelijke ervaringen.

Sinds 1945 hebben de aanhangers van de Europese eenheid en de idee van een Europese culturele identiteit veel erover geschreven. Ik denk dat het niet mogelijk is iets nieuws toe te voegen aan al deze grondige en doorwrochte historische betogen, die de gemeenschappelijke en specifieke trekken in de geschiedenis van dit continent benadrukken. Voor een beter begrip zal ik hier slechts de hoofdzaken noemen, die telkens opnieuw naar voren zijn gebracht.

Eenheid in verscheidenheid

Het meest frappante aan de hele Europese gedachte is haar eigenaardige aangeboren innerlijke tegenstrijdigheid. Het is de verscheidenheid die altijd is aangeprezen als de speciale kwaliteit van Europa. Veel historici hebben zijn unieke ontwikkeling en rol in de geschiedenis, zijn verbazende prestaties en ongeëvenaarde macht in het verleden toe-

geschreven aan juist die verscheidenheid. Omdat Europa de bakermat is van de moderne wereld, van wetenschappelijke vooruitgang, industrialisatie, kapitalisme, individualisme en democratie - die altijd aangehaald worden als verschijnselen van typisch Europese oorsprong - werd die ongeëvenaarde opeenhoping van verschillende volkeren op een klein oppervlak als een hoofdoorzaak genoemd. De vele staten met hun territoriale concurrentie en hun behoefte aan hulpbronnen vormden een stimulans voor de ontwikkeling van een vrije markt en de opkomst van een handelsklasse en van het kapitalisme, zoals I. Wallerstein in zijn bekende studie heeft betoogd. Een dynamische middenklasse, de bourgeoisie en haar basis: de stad, alsmede het individualisme en de liberale politieke instituties zijn zeker typisch voor Europa. Altijd is het contrast met Azië benadrukt, waar grote rijken bestonden, die met hun min of meer despotische bestuur en hun feodale systeem een dergelijke ontwikkeling in de weg stonden.

In hoeverre de genoemde verschijnselen en de modernisering uitsluitend toegeschreven kunnen worden aan de opkomst van de middenklasse, in hoeverre de gecompliceerde verhouding tussen monarchie en middenklasse en tussen staatscentralisme en vrije-markt-economie heeft bijgedragen aan het kapitalisme en individualisme is een andere kwestie. Belangrijker voor ons onderwerp is de oorsprong van die unieke diversiteit. Was de oorzaak vooral geografisch, zoals sommigen hebben beweerd, namelijk het feit dat de vruchtbare gebieden van elkaar gescheiden werden door schrale stroken land, die een natuurlijke grens vormden tussen verschillende bevolkingscentra en hun cultuur?

Ik betwijfel sterk dat het zo eenvoudig ligt en ik vraag me trouwens af of het alleen al puur geografisch gezien juist is. Maar ik heb op dit moment ook geen bevredigende verklaring. Ik wil slechts het opmerkelijke feit als zodanig beklemtonen, dat beslist typisch voor Europa en voor ons idee van Europa is.

En daaruit volgt dat het Europese ideaal zeer controversieel is.

Een zelfde cultureel ergfoed

Het is trouwens een zeer conservatief ideaal, omdat achter het verlangen naar een zekere Europese eenheid het verlangen ligt deze historische culturele verscheidenheid te behouden. Het is zelfs de rechtvaardiging van het eenheidsideaal: Waarom zouden we streven naar Europese eenheid, als het niet was

kleio

nummer 7/93
pagina's 6 en 7

Zweeds landhuis

om door die eenheid zijn unieke karakter te bewaren, dat niets anders is dan zijn geliefde verscheidenheid? Maar omdat die verscheidenheid zo vanzelfsprekend is, hebben de eenheidskampioenen hun betoog altijd geconcentreerd op de kwestie van de gemeenschappelijke kenmerken.

In de eerste plaats wordt altijd het erfgoed van de Grieks-Romeinse oudheid genoemd, vermengd met de Joods-christelijke religieuze traditie.

Nu viel de wereld van de Griekse of Hellenistische en later de Romeinse cultuur zeker niet samen met het Europese continent in geografische zin. En hetzelfde geldt voor het jodendom en zijn christelijke nazaat. Die wortelden in het Midden-Oosten. Maar wel kunnen we zeggen dat het christendom en de Grieks-Romeinse culturele, vooral filosofische en literaire tradities, zich na de ondergang van het Romeinse Rijk van het Middellandse Zeegebied naar het noorden verspreidden.

Toen de islam het Midden-Oosten en delen van Zuid- en Oost-europa veroverde, bleef het genoemde erfgoed, en in het bijzonder het Roomse christendom, beperkt tot Europa, althans het westelijke en centrale deel ervan, inclusief Italië. Daar kreeg dit gemengde erfgoed beslist een eigen karakter, duidelijk verschillend van de rest van de wereld, zelfs van de landen waar, onder Arabisch bestuur, ook antieke en Joods-christelijke tradities overleefden. Het Heilige Roomse Rijk leverde bovendien een zekere algemene, zij het losse en niet het hele gebied omvattende, politieke structuur. En ook het feodale stelsel was kenmerkend voor de Europese landen, net als de grote reactie tegen deze middeleeuwse samenleving en haar overtuigingen, die dubbele reactie van Renaissance en Reformatie, en de opkomst van de steden en een burgerlijke klasse.

Dit alles treffen we zonder twijfel alleen in Europa aan - zeker op deze manier - en het is duidelijk dat hierdoor Europese landen een

aantal belangrijke culturele en politieke tradities en eigenschappen deelden, die hen onderscheidten van Aziatische of Afrikaanse volkeren. Maar het spreekt voor zichzelf dat er ook zeer grote verschillen tussen de Europese volkeren waren: taalverschillen of dialecten, lokale en regionale gebruiken, economische en sociale omstandigheden en zo voorts. En er waren gebieden die geografisch tot Europa behoorden, maar nog niet werkelijk deel uitmaakten van zijn culturele of politieke domein. Dus wanneer we het over Europa in deze eeuwen hebben, bedoelen we altijd slechts een deel van Europa.

Het British Museum in Londen

Museum Simu in Boekarest

Een tweede vraag is of en in hoeverre dit gemeenschappelijke erfgoed en deze gemeenschappelijke eigenschappen ook in het bewustzijn werden weerspiegeld. Wanneer we spreken over een Europese geest, iets gemeenschappelijks van al deze verschillende volkeren, refereren we dan niet aan ons eigen idee daarvan en projecteren we dan niet latere concepties terug?

Het woord 'Europa' had, tenminste tot de Renaissance, slechts een geografische betekenis, zo het al gebruikt werd. Niet Europa maar het Christendom, speciaal in rooms-katholieke zin, was de gemeenschappelijke noemer en kon in conflicten met andere re-

ligies, zoals de islam, een gevoel van gemeenschappelijke identiteit bevorderen. Maar dat is geen argument tegen de stelling dat er achter of vermengd met al deze regionale en lokale gevoelens en bindingen een gemeenschappelijk erfgoed lag; zelfs als de mensen zich er toen niet van bewust waren. Het is immers een typisch kenmerk van identiteit of wij-gevoel dat het in relatie tot anderen staat en vooral van buitenaf gezien kan worden door anderen of latere generaties. Het komt slechts tot bewustzijn van binnenuit bij een confrontatie met een zij-groep.

Take-off brengt eenheid

Om dit bekende overzicht van verschijnselen die wijzen op een gemeenschappelijke Europese cultuur af te ronden: er was tenslotte die verbazende revolutie in het denken en in de wetenschap, die grote 'take-off' van de 17de en de 18de eeuw, die de bakermat was van de moderne wereld; van sociale emancipatie, industrialisatie, techniek en democratie.

Zeker, deze moderniseringstrend is overgenomen en versterkt door Amerika en recentelijk door Japan en heeft sinds de 19de eeuw in feite opgehouden typisch Europees te zijn. Maar hoe dit ook zij, het was in Europa, niet in heel Europa, maar wel in verscheidene voornamelijk Westeuropese landen, dat deze revolutie ontstond, waardoor de wereld in drie eeuwen meer veranderde dan in de drie of vier voorafgaande millennia. De vrijheids- en gelijkheidsidee, de Verlichting en de Romantiek, de secularisatie van de samenleving, de opkomst van moderne ideologieën, van liberalisme en socialisme/communisme en niet in de laatste plaats van nationalisme als het wij-gevoel van de politiek geëmancipeerde nationale gemeenschap ... al deze verschijnselen ontstonden in Europa; meer of minder in verband met die verbazende take-off.

Europa als kampioen

Zij die het accent leggen op een gemeenschappelijk Europees bewustzijn refereren altijd aan een lange lijst namen van getuigen. Telkens weer vinden we in de moderne geschiedenis de idee van een internationaal systeem of internationale alliantie van de belangrijkste Europese mogendheden om een blijvende vrede te garanderen: van Sully in de vroege 17de eeuw, via Saint Pierre of Kant in de 18de eeuw, naar tsaar Alexanders en Metternichs Heilige Alliantie in de 19de of Briands conceptie in de 20ste eeuw. We kunnen hiertegenin brengen dat de wens

om oorlogen uit te bannen en recht en orde te garanderen door een internationaal systeem niet noodzakelijk op een Europees wij-gevoel of een Europese identiteit wijst, tenzij het gericht was tegen niet-Europese mogendheden. Maar ook de allianties tegen de Arabieren of later tegen de Turken waren minder gebaseerd op een specifiek Europees dan op een Christelijke solidariteit, die trouwens herhaaldelijk werd doorkruist door egoïstische nationale machtspolitiek. En omdat de werkelijke gevaren van buitenaf sinds de 18de eeuw voorbij waren, vielen deze plannen voor een internationale vredesalliantie vanzelf samen met het Europese continent.

In deze zin werd het woord soms gebruikt gedurende de late Verlichting, in het bijzonder in Frankrijk: Europa als centrum en kampioen van de beschaving en de menselijke vooruitgang!

We kunnen hier zeker een superioriteits- en tegelijk universeel verantwoordelijkheidsgevoel herkennen, dat de idee van Europa als culturele eenheid veronderstelde, als een soort ruime en harmoniserende achtergrond voor de nationale cultuur en identiteit. De Romantiek in Duitsland wekte het verlangen naar herstel van een universeel christelijk rijk.

Maar nogmaals: de term 'Europa' in deze context verraaft niet eenvoudigweg een specifiek 'Europees' bewustzijn, maar is gewoon een equivalent voor dat deel van de wereld dat van belang is. Aan de andere kant zou kunnen worden aangevoerd dat de vanzelfsprekendheid van deze gelijkstelling wijst op een onbewust Europees wij-gevoel.

Voor wie één Europa?

Wanneer we spreken over al deze plannen en concepties voor een algemeen internationaal systeem of een algemene internationale orde, waaruit een meer of minder vanzelfsprekende gelijkstelling van Europa met de beschaaft wereld blijkt, mogen we niet vergeten dat deze ideeën circuleerden binnen een zeer kleine intellectuele of politieke elite. We weten weinig van de identiteitsgevoelens van de massa's, ondanks veel bewonderenswaardig en gedetailleerd onderzoek op dit terrein.

Er bestaat echter een consensus onder de historische specialisten dat minstens tot de late 18de eeuw – en waarschijnlijk veel langer – de werkelijke wij-gevoelens van zo'n 80% van de bevolking overal in Europa noch Europees, noch nationaal waren, maar regionaal of zelfs lokaal. En voorzover onder de

massa's een bredere solidariteit bestond of werd gepredikt, was het die van de geloofsgemeenschap van katholieken, protestanten, joden enzovoorts.

Het vroege nationalisme

Nu werd in de 19de eeuw het nationalisme, dat regionale culturele identiteiten in zich opnam of verdrong, het dominante wij-gevoel voor de massa's.

Degenen die het accent leggen op een traditie van dieper Europees bewustzijn, ondanks de luidruchtige nationalistische hartstocht en politiek, hebben gewezen op een interessante paradox: het nationalisme als emancipatiebeweging van de middenklasse impliceerde oorspronkelijk een internationale, zeg maar 'Europese' solidariteit tussen de volkeren die voor hun vrijheid de tirannie bestreden. De idee van Europa als de natuurlijke wegbereider van de menselijke vooruitgang werd in dit verband vertaald in de idee dat de volkeren van Europa zich moesten verenigen om dit verheven doel te bereiken: Europa als het vreedzame concert van de verschillende vrije naties, elk zijn eigen karakter behoudend en zelfs vervolmakend en zo bijdragend aan de kleurrijke harmonie en rijkdom van de symfonie!

Nationalisme was zo identiek met Europeanisme. Het was het geloof van veel vroeg-nationalistische denkers, en namen als Saint Simon, Jouffroy, Buchez, Mazzini, Heine en Victor Hugo zijn vaak aangehaald om een Europees bewustzijn aan te tonen, dat min of meer vermengd was met uitgesproken nationale gevoelens.

Soms, zoals bij Saint Simon, lijkt Europa vooral het natuurlijke of praktische kader voor een toekomstige samenleving. Niet Europa maar die nieuwe maatschappij is het ideaal. In deze functie verschijnt het woord vaak in socialistische geschriften. Het is echter niet moeilijk om in dit idee van een vreedzaam Europa, samengesteld uit al de verschillende naties wier individuele nationale karakters zijn speciale waarde en veelzijdigheid vormden, onze eigentijdse conceptie te herkennen. 'Eenheid in verscheidenheid' zoals de zeer bekende slogan van de aanhangers van het Europese federalisme luidt.

De verdedigers van de nationale souvereiniteit geven daarentegen de voorkeur aan de slogan 'verscheidenheid in eenheid' en de ene leus is natuurlijk even fraai en leeg als de andere en geen van beide geeft ons enige houvast over een toepassing in de realiteit. Het is trouwens opmerkelijk dat in het on-

heilspellende jaar 1933 een discussie plaatsvond tussen Julien Benda en Huizinga, die precies deze twee verschillende accenten inzake Europa weergeeft. Beiden waren oprechte, zelfs hartstochtelijke tegenstanders van de nationalistische koorts en dachten in Europese dimensies. Maar terwijl Benda het eenheids-karakter benadrukte, legde Huizinga het accent op de verscheidenheid.

Het verschil is niet zozeer een gevolg van Huizinga's wellicht meer historische manier van denken, maar verraadt een verschil tussen Frans centralisme en universalisme en Nederlands particularisme. Het eerste leidt inzake Europa klaarblijkelijk tot de gedachte van een soort vergroot cultureel Frankrijk. Het tweede wordt veroorzaakt door het besef van eigen kleinheid, dat onderdrukking door de groteren vreest.

Agressief nationalisme in Europa

Hoewel het nationalisme als brandpunt van collectieve identiteitsgevoelens aanvankelijk vreedzame samenwerking op Europees niveau in theorie niet uitsloot, hoeft ik u nauwelijks te herinneren aan de ontwikkeling in tegengestelde richting. Het nationalisme werd in het tijdperk van de industriële revolutie, de politieke emancipatie van de middenklasse en de secularisatie een religie en richtte, ja mobiliseerde de hartstochten van de natie tegen de andere naties.

Het viel tevens in het tijdperk van ongeëvenaarde Europese expansie en wereldheerschappij. Daardoor werd de gelijkstelling van Europa met de beschaafde wereld nog vertrouwder. Er was geen behoefte aan een vorm van Europese solidariteit. In tegendeel: de andere Europeanen werden voor elk natie de gevaarlijkste en meest gehate vijanden.

Dat betekent niet dat een Europees, supranationaal bewustzijn totaal ontbrak. In het kielzog van het imperialisme gingen de kerken door met hun missionaire activiteiten, die een universeel-christelijke en als zodanig typisch Europese achtergrond hadden. Trouwens, de koloniale politiek werd gedeeltelijk gerechtvaardigd door het doel om de Europese beschaving te exporteren, zij het verpakt in nationale (Britse, Franse, Duitse, Nederlandse) kleuren.

Hier stoten we op een cruciale kwestie, namelijk die van de gecompliceerde verhouding tussen Europese en nationale cultuur en identiteitsgevoelens. Ik kom op dit punt later terug. Met betrekking tot de koloniale mis-

sionarissen moeten we erkennen dat ze toch vooral, en in de meeste gevallen misschien uitsluitend, het nationale belang en de nationale cultuur wilden bevorderen.

Maar ook de toenemende internationale conflicten en koloniale controverses maakten de kwestie van een vredessysteem urgenter: een vredessysteem, dat uiteraard in de eerste plaats neerkwam op een of ander Europees systeem. Zo werd de term 'Europa' gedurende de 19de eeuw zeer vertrouwd. Het was het natuurlijke raamwerk van alle oorlogen en pogingen tot vreedzame regelingen.

De politiek werd in deze periode echter geïnspireerd door het Bismarckiaanse concept van de Realpolitik. Het nationale belang was de in brede kring aanvaarde harde kern van de politiek. De nationale staat was ook het vanzelfsprekende onderwerp van de geschiedschrijving. Geschiedenis werd het verhaal van staten. Dit kwam neer op een vernauwing van het historische perspectief in vergelijking met dat van de Verlichting, toen universele geschiedenissen van de menselijke beschaving waren geproduceerd. Nu werd de universele of Europese geschiedenis niet langer als eenheid opgevat maar als som van de nationale geschiedenissen. Het besef van een gemeenschappelijk Europees cultureel erfgoed was niet geheel afwezig, maar de meeste historici richtten zich op nationale onderwerpen.

Recentelijk is opgemerkt dat sommige politieke filosofen en schrijvers Europa nog wel zagen als iets meer dan de optelsom van de Europese naties en staten, maar dat dit beslist niet gold voor de historici, althans tot de Tweede Wereldoorlog.

Eensgezindheid naar buiten

Rond de eeuwwisseling kunnen we een eerste, zij het nog zwak teken van Europese politieke solidariteit waarnemen. Het ontstaan van nationale bewegingen in de kolonies - dat als zodanig de invloed van het Europese nationalisme aantoont - in het bijzonder de Boxeropstand in China en vervolgens de onverwachte opkomst van Japan, wekte de vrees dat de superioriteit van het blanke ras (dat min of meer identiek was aan de Europese superioriteit) betwist werd. De leus van het 'gele gevaar' verspreidde zich.

We zouden hier kunnen tegenwerpen dat deze conceptie geen specifiek Europees identiteit verried, maar gebaseerd was op de tegenstelling tussen het blanke ras en de ge-

kleurde rassen. Toch, zoals ik al gezegd heb, was er niet zo veel verschil tussen Europese en blanke identiteitsgevoelens.

Hoe dat zij, het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog is altijd aangehaald als schrikwekkend bewijs van hartstochtelijk nationalisme en machtsgevoelens. En terecht, wat er ook gezegd is over andere oorzaken en verklaringen.

Het interbellum

Het was die gruwelijke ervaring die de idee voortbracht van een Europese federatie of supra-nationale eenheid, die een nieuwe oorlog onmogelijk moest maken, zoals die werd gepropageerd door die eigenaardige graaf van gemengd Europese oorsprong, Koudenhove Kalergi: de eenzame voorloper van de Europese politiek van de jaren vijftig.

Zijn idee werd politiek overschaduwd door de creatie van een wereldwijd vredessysteem, de Volkenbond. We kunnen ons aan de andere kant afvragen of deze nieuwe mondiale dimensie van het internationalisme, van verdragen en veiligheidsprojecten, niet een zeker Europees patriottisme in de hand werkte, omdat het een bewijs was dat het tijdperk van de Europese hegemonie en het Europese machtsmonopolie ten einde liep. De gedachte kon opkomen dat de Eerste Wereldoorlog een Europese burgeroorlog was geweest waarvan anderen hadden geprofiteerd.

Spenglers beroemde *Untergang des Abendlandes*, verschenen in 1918, kon makkelijk geïnterpreteerd worden als de Ondergang van Europa.

Gedurende de jaren twintig treffen we onder een kleine intellectuele elite - vooral in Frankrijk, Duitsland, Italië, België en Nederland - de cultivatie van Europese solidariteit aan als middel tegen het kwaad van het nationalisme. Ik hoef slechts namen te noemen als Julien Benda, Romain Rolland, Paul Valéry, Stefan Zweig, de gebroeders Mann, Einstein, Lorentz, Van Eeden en Ortega om het niveau van deze aanhangers van de Europese gedachte aan te duiden. Politiek en praktisch was het echter zonder enige betekenis, zoals de denkbeelden van de hoogste vertegenwoordigers van de menselijke species vrijwel altijd zonder politieke betekenis zijn. Maar ik noem het - en het wordt altijd genoemd wanneer het bestaan van een Europees bewustzijn moet worden aange-toond - omdat het inderdaad een toenemend gevoel van culturele solidariteit onder de elite openbaart.

De onderliggende motieven kunnen wat dif-

Oorlog: de moeder van Europa

fuus geweest zijn. Sommigen werden geïnspireerd door pacifisme, anderen door socialisme, maar zelfs dan betekent het dat Europa als eenheid in ieder geval het natuurlijke en meest wenselijke kader leek voor de realisering van hun doelen.

Anderen ging het om het gemeenschappelijke erfgoed en de overtuiging dat Europa de moeder en hoeder was van bepaalde morele en culturele waarden, die het uniek maakten. We kennen allen die beroemde opsomming: het was dankzij de Grieks-Romeinse traditie en het christendom dat hier dat speciale individualisme zich kon ontwikkelen, de idee van vrijheid, het geloof in de rede en in de universele mensenrechten. Europa was dynamisch in tegenstelling tot het onbeweeglijke Azië. Europa was de bakermat van de

democratie, Azië die van het despotisme. Het is opmerkelijk een Europese identiteit altijd werd gezien in tegenstelling tot Azië. Azië functioneerde als antipool; vaak als de personificatie van het kwaad en van antiwaarden, van barbarij, tyrannie en wreedheid. Deze traditie gaat terug tot de Grieken. In feite werd de term 'Europa' toen al even gevormd om zowel geografisch als cultureel de afstand aan te geven.

Dit negatieve beeld van Azië in de Europese traditie werd ook niet werkelijk aangetast door enkele golven van bewondering en zelfs buitensporig enthousiasme voor Indische mystiek of Chinese filosofie en beschaving. We kunnen door de eeuwen heen een herhaalde invloed waarnemen van Oost-Aziatisch denken, dat vooraanstaande Europese geesten fascineerde. Azië had, van Montesquieu's *Lettres Persanes* en andere 18de eeuwse publicaties tot de Romantiek en de theosofie, ook de functie van geneesmiddel voor alle soorten van kwaad, die met de Europese cultuur werden geïdentificeerd; of het nu ging om bekrompen christelijk dogmatisme, materialisme, rationalisme of moderniteit. Zelfs het 19de eeuwse racisme was, met zijn cultus van het Arische ras, een eigenaardige vrucht van de romantische bewondering voor India.

Maar ondanks dit alles hield de term 'Azië' zijn negatieve, dreigende bijklank. Die leek bevestigd te worden door de vreselijke invasies van de Hunnen en de Mongolen, door Turkse wreedheden en Moskovitisch-Russisch despotisme. De Perzische aanvallen op Griekenland lieten in de vorm van een anti-Aziatisch beeld zo een zeer lang spoor na in de geschiedenis.

Na 1917 leken de bloedige activiteiten van de bolsjewieken een nieuwe bevestiging van de traditionele voorstelling. Een heel recent curieus voorbeeld kunnen we aantreffen in de these van de Duitse historicus Ernst Nolte, die de holocaust ziet als Hitlers reactie op de bolsjewistische dreiging en een kopie van typisch Aziatische methoden. Zo is zelfs Auschwitz nog op rekening van Azië gezet.

Het ligt voor de hand dat deze gevoelens van supra-nationale Europese solidariteit ontstonden in de tijd dat de macht en superioriteit van Europa, die sinds generaties als natuurlijk golden, na de Eerste Wereldoorlog barsten begonnen te vertonen.

We kunnen in de belijdenissen van Europese cultuur en waarden na 1918 niet alleen de gebruikelijke tegenstelling tot het oosten aantreffen, maar ook een antagonisme tegen het westen, tegen Amerika. Hoewel de Ame-

kleio

nummer 7/93
pagina's 10 en 11

rikaanse cultuur een vrucht van de Europese cultuur was, had Amerika nu het oude continent in moderniteit gepasseerd. Zo werd Amerika het symbool van modernisme in zijn negatieve connotaties: materialisme, kapitalisme, oppervlakkigheid, leeg hedonisme en een complete afwezigheid van enig gevoel voor smaak en stijl.

We kunnen vanaf nu een dubbelbeeld van Amerika waarnemen, omdat het oudere positieve idee van het land van de onbegrensde mogelijkheden, van democratie en toekomst, ook zijn waarde hield. Maar Europa werd de hoeder van werkelijke cultuur en metafysische tradities tegenover de nieuwe wereld.

Dat contrast werd vooral beklemtoond in conservatieve kringen, zelfs na de Tweede Wereldoorlog. Alleen door de Koude Oorlog en de stabiele Atlantische alliantie verdween het enigszins uit het Europese denken.

Na de Tweede Wereldoorlog

Wat gedurende het interbellum het ideaal van een kleine culturele minderheid was geweest, werd na de catastrofe van de Tweede Wereldoorlog een prominent politiek issue.

Het heeft geen zin het verhaal van de Europese integratie, zijn succes en problemen na 1945, nog eens te schetsen. De feiten zijn bekend en de literatuur is overweldigend, hoewel natuurlijk interpretatie en inschatting verschillen naar gelang de verschillende gezichtspunten. Alvorens te eindigen met de cruciale vraag - de relatie van mythe en realiteit - wil ik slechts erop wijzen - het is evenmin nieuw of origineel - dat de groei van een Europees solidariteitsgevoel en de overtuiging dat er zoiets als een gemeenschappelijke Europese identiteit is omdat er een gemeenschappelijk Europees erfgoed bestaat, parallel liepen met de neergang van Europese invloed in de wereld. Kort en enigszins simpel gesteld: Europa ontdekte zijn identiteit toen het zijn macht verloor.

Deze ontdekking ging in de jaren vijftig vergezeld van een snelle teloorgang van de koloniale rijken. En deze gedwongen terugtrekking bracht een bijzonder merkwaardige verandering in de historische waardering te weeg onder Europese historici en politici. Terwijl namelijk de Europese eenwording tamelijk populair werd, werd het Europese verleden object van veel kritiek. Naast de aansporing de nationaal georiënteerde geschiedenissen te overstijgen en politiek meer

op Europees niveau te denken, stond de oproep het Eurocentrisme te verlaten en als historici meer op mondiaal niveau te denken. Dus toen Europa zijn identiteit ontdekte, relativeerde het ook zijn historische betekenis.

Dit lijkt een curieuze paradox. De verklaring ligt in het onderliggende besef van Europa's verminderde positie in de wereld.

De ongeëvenaarde Europa-hausse na 1945 werd opnieuw door verschillende motieven teweeggebracht. Ten eerste was daar natuurlijk het algemene verlangen om een blijvend vredessysteem te vestigen en het kwaadaardige nationalisme, dat gold als de hoofdoorzaak van de catastrofe, te overwinnen. Een ander motief was gelegen in het Duitse probleem. Enkel door integratie van Duitsland in een internationaal systeem was de gewenste controle van Duitslands macht mogelijk.

Maar waarom speciaal Europa als middel? Waarom kon dit niet overgelaten worden aan de VN? Omdat een ander motief de overtuiging was dat de gekoesterde nationale tradities en belangen van de Europese staten na de catastrofe slechts gered en beschermd konden worden binnen een weliswaar ruimer, maar toch ook bekend kader. Dus een functie van de Europese eenwording was tegelijk het nationalistische particularisme te overwinnen en de nationale culturen en traditionele waarden op een hoger niveau te beschermen.

Dit gold in het bijzonder voor Frankrijk: een van de vurigste aanhangers van de Europese gedachte. Frankrijk kon slechts hopen zijn politiek van grandeur voort te zetten door de eerste viool te spelen in een continentaal Europees concert. En voor de Duitsers was de Europese eenwording een welkome uitweg uit hun besmette verleden. Het voorzag in een nieuw en schoon brandpunt van identificatie. Omdat de Duitse democratie het solide Europese kader nodig heeft als garantie tegen gevaarlijke avonturen en tegen herleving van vroegere demonen, houdt Duitsland zelfs nu, na zijn onverwachte eenwording, onwrikbaar vast aan de Europese gedachte.

De Koude Oorlog leverde het gereduceerde westelijke deel van Europa zeer snel een ander uiterst urgent motief om zich te verenigen en zijn potentieel te bundelen.

Maar opnieuw rijst de vraag: waarom niet een conventionele politieke en militaire alliantie onder het onmisbare leiderschap van Amerika? Waarom was de NAVO niet voldoende?

Omdat het psychologisch en politiek ondenkbaar was het Europese idealisme zo snel na zijn herleving vaarwel te zeggen. Bovendien drongen de Amerikanen op Europese eenwording aan. Maar door deze eenwording kon Europa aan de andere kant hopen een tegenkracht te worden tegen Amerikaanse overheersing en tegen de inwerking van de Amerikaanse cultuur.

Het was niet toevallig dat de Europese eenwording, zeker voor de grootmachten, Frankrijk en in mindere mate Duitsland, ook deze enigszins anti-Amerikaanse functie had. Op dit punt echter scheidden de geesten. Waarom?

Als een verenigd Europa de functie had om niet alleen de nationale belangen en culturen te harmoniëren, maar ook hun individuele karakter te beschermen, dan was een overheersende unificerende macht onaanvaardbaar.

Dat was altijd al zo geweest. In de lange geschiedenis waren alle pogingen om een Europees rijk te vestigen op krachtig verzet gestuit en mislukt. In dat geval kreeg niet de eenheid maar de gekoesterde verscheidenheid de overhand. Zo zijn het de kleinere mogendheden, en misschien vooral Nederland, die het eerst gealarmeerd zijn wanneer die verscheidenheid bedreigd wordt. Ik herinner u aan de controverse Benda-Huizinga. En zo worden, uit vrees voor een Frans-Duitse hegemonie, vooral de Nederlanders enigszins anti-Europees zodra de Europese idee lichtelijk anti-Amerikaans wordt.

Terug naar af?

Na de val van het Sovjetrijk en het einde van de Koude Oorlog verloor de idee van een verenigd Europa zijn meest urgente defensieve functie. En de welvaart in West-Europa - het economisch herstel was ook een van de drijvende krachten achter de Europese integratie geweest - wordt nu bedreigd door de aansluiting van nieuwe arme leden. Zo kunnen we een toenemende bezorgdheid waarnemen onder de lidstaten dat verdere integratie die zeer geliefde nationale tradities en belangen niet zal beschermen maar aantasten. Een verenigd Europa lijkt niet langer een noodzakelijke waarborg voor de eigen identiteit, maar een bedreiging. Zo kunnen we nu, ook in Nederland, de stelling horen dat Europa in feite een mythe is: er is geen Europa. Er zijn slechts Europese staten, die, nu het gemeenschappelijke gevaar verdwenen is, kibbelen zoals ze altijd al gedaan hebben. Om een bekend woord van Schiller te citeren: "*De neger heeft zijn plicht*"

gedaan. De neger kan nu gaan."

Wat valt er te zeggen over deze actuele controverse? U ziet dat we terug zijn bij het begin. Maar niet helemaal. Na deze rondgang ben ik beter in staat enkele conclusies te trekken.

Wanneer Europa tegenwoordig voor veel mensen minder een sublimatie en uitbreiding van de nationale identiteit schijnt dan een bedreiging - niet alleen in Groot-Brittannië of Denemarken - dan is dat juist vanwege de verworvenheden, ja zelfs successen van de Europese Gemeenschap en het verdwijnen van een grote dreiging van buitenaf. De herleving van nationalisme en van etnische vijandschap in Oost-Europa met zijn politieke versnippering onthult een grote tegenstelling: er zijn in feite twee Europa's en een samensmelting van beide helften lijkt slechts de bedreiging voor onze westerse belangen en culturen te vergroten.

Dit is niet alleen het resultaat van het rampzalige IJzeren Gordijn. Waar verscheidenheid altijd geprezen is als Europa's meest karakteristieke kenmerk, daar werd deze speciaal zichtbaar op het punt van de moderniteit, in een glijdende schaal van west naar oost. In Oost-Europa verdwenen premoderne structuren - semi-feodalisme, de agrarische samenleving - niet in het zelfde tempo. In het verleden droeg een elite de Europese solidariteit uit, en die had daarbij in het bijzonder de Westeuropese naties voor ogen. Zo fungeerde de Europese gedachte altijd als een omgekeerde pars-pro-toto metafoor: er werd gesproken over het geheel en er werd slechts een deel bedoeld.

Deze verscheidenheid en innerlijke tegenstellingen lijken een sterk argument voor diegenen die de realiteit van Europa ontkennen en slechts de realiteit van de nationale staten en culturen aanvaarden.

Nationale cultuur is óók Europees

Het probleem is evenwel dat het begrip cultuur naar een uiterst gecompliceerd verschijnsel verwijst. De elementen die samen datgene vormen wat wij een cultuur noemen - zoals bijvoorbeeld taal, tradities, zeden, opvattingen, gewoonten, communicatievormen en instituties - zijn altijd het veranderende resultaat van exogene en endogene invloeden. Onze identiteitsgevoelens zijn veelvuldig en het hangt van de situatie en van onze belangen af welk soort identificatie voor ons het aantrekkelijkst is.

De zogenoemde nationale cultuur en identi-

teit zijn het resultaat van lange historische processen en hebben de oudere regionale en lokale vormen van cultuur min of meer in zich opgenomen. Het is dan ook absurd een tegenstelling te construeren tussen nationale en Europese cultuur. Alle nationale culturen zijn ook Europese culturen en hebben algemene Europese tradities en het algemene Europese erfgoed geabsorbeerd of geïntegreerd. In elk land dragen godsdienst, filosofie, kunst, muziek en literatuur de sporen van die erfenis van middeleeuwen, Renaissance, Verlichting, Romantiek en modernisme. Maar dit erfgoed manifesteert zich alleen in nationale, regionale en lokale varianten. Zoals ik al aangaf: er zijn geen Europese Europeanen. Er zijn enkel Nederlandse, Duitse, Franse Europeanen. Ook Poolse, Hongaarse, Russische. Maar aan de andere kant, er zijn geen puur Nederlandse Nederlanders, Duitse Duitsers of Franse Fransen. Ze zijn allemaal tegelijkertijd Europeanen. Zij die bijvoorbeeld nog steeds de romantische idee van een zuiver nationale taal verkondigen, gaan eraan voorbij dat iedere taal voortdurend vreemde woorden integreert en absorbeert, die later een natuurlijk deel van het nationale vocabulaire zijn.

Die nationale taal en cultuur, die nu het vanzelfsprekende brandpunt van identiteitsgevoelens lijken, werden pas de afgelopen twee of drie eeuwen geschapen door een politieke en culturele elite, dankzij de opkomst van de moderne gecentraliseerde staat en zijn instituties.

Deze nationale cultuur ligt nu als een dikke glazuurlaag op de onderliggende, oudere, regionale en lokale culturen en dialecten. Door de enorme mobiliteit die te danken is aan de modernisering van de samenleving, werden deze regionale banden echter steeds zwakker.

Maar ten gevolge van de politieke, strategische en economische internationalisering verliest de nationale staat vandaag op zijn beurt een aantal van zijn cruciale functies. We kunnen een herleving van het regionalisme waarnemen. Zo vertoont het dikke nationale glazuur vele kleine barstjes.

Nu bestond in de Middeleeuwen, voor de opkomst van de nationale staten, een internationale elite - de kerk, de adel - die ook als een glazuurlaag de vele volkeren met hun regionale en lokale identiteiten en talen of dialecten bedekte. Zo is het in principe mogelijk dat zich in de toekomst opnieuw een internationale elite van bureaucraten, politici en intellectuelen ontwikkelt, die zich als een nieuw Europees vernis zal leggen over de nationaal of zelfs regionaal denkende vol-

kleio

keren. Zeker als de mobiliteit ook op dit niveau nog groter wordt, zoals voorheen gebeurde op nationaal niveau.

In de middeleeuwen was er het Heilige Roomse Rijk: een losse, maar niettemin samenbindende politieke structuur, die alle verschillende volkeren in zijn gebied voorzag van een gemeenschappelijke juridische basis en gezamenlijke sociaal-politieke principes, zonder hun eigen karakter aan te tasten.

Nu geldt het probleem van het begrip cultuur natuurlijk ook met betrekking tot Europa. De Europese cultuur werd door de eeuwen heen eveneens bepaald door externe invloeden: Arabische, Perzische, Indische. En zijn bakermat bevond zich buiten het latere continent. Verder is er niet alleen de interne verscheidenheid. We kennen sinds 1945 ook het begrip westerse cultuur of Atlantische gemeenschap.

Zij die het bestaan van een Europese cultuur ontkennen, kunnen volhouden dat het verschil tussen Nederlanders en Amerikanen veel kleiner is dan tussen Nederlanders en Grieken of Polen. Vooral in Nederland is de afstand tussen West- en Oost-Europa altijd benadrukt en veel Nederlanders voelen dat ze meer gemeen hebben met de Engelsen en Amerikanen dan zelfs met de Fransen of Duitsers. (Ik denk dat dit een illusie is, maar het behoort zeker tot het geliefde zelfbeeld van Nederland.)

De notie van die Atlantische gemeenschap met een gemeenschappelijk cultureel erfgoed, die zich onderscheidt van Midden- en Oost-Europa, kon ook ontstaan omdat het Atlantische bondgenootschap en de koudeoorlogsconstellatie erdoor gelegitimeerd werden. De actualiteit werd op de geschiedenis geprojecteerd.

Nu kunnen we niet ontkennen dat West-Europa in zijn politieke en sociale structuur en tradities veel gemeen heeft met Amerika, ten minste sinds de latere 19de eeuw: snelle modernisering, de opkomst van een consumptieve kapitalistische samenleving, de democratie. Maar het is - hoe begrijpelijk ook - een simplificatie van de geschiedenis in dienst van bepaalde politieke keuzes om alleen deze kenmerken te benadrukken en voorbij te gaan aan alles wat ons van de VS scheidt, alsmede aan alles wat geworteld is in een ruimer Europees verleden.

De Europese identiteit

Er blijft nog een laatste cruciale vraag: de conceptie van een nationale cultuur werd en wordt krachtig ondersteund door een onloochenbare realiteit, die ons dagelijks le-

ven betreft: de staat met al zijn wetten en regels, zijn duidelijk afgebakende territorium, het bezit van een bepaald paspoort en een bepaalde nationaliteit - Nederlands, Duits, Frans, Brits en zo voorts - en last but not least de taal, die een van de meest elementaire voorwaarden is voor een wij-gevoel. Dankzij deze harde feiten is de betekenis van de nationale cultuur nog steeds - wat voor gecompliceerd brouwsel het ook mag zijn - zeer dominant. Nationaliteit is het eerste identiteitskenmerk zodra we mensen met een andere nationaliteit ontmoeten.

Geldt hetzelfde ook voor de Europese identiteit? We kunnen dit nauwelijks bevestigen, of tenminste ... het hangt ervan af. In Japan of Afrika kunnen we stellig een zekere verwantschap voelen zodra we andere Europeanen treffen. Maar ik veronderstel dat we dat ook doen wanneer we Amerikanen of Australiërs ontmoeten, kortom: mensen van dezelfde huidskleur. En taal is opnieuw de cruciale factor. Zo zouden we in de VS niet direct deze wij-gevoelens hebben wanneer we bijvoorbeeld Polen of Italianen ontmoeten.

Gegeven de genoemde grote, ook historische verschillen, tussen Europese landen, en vooral tussen West- en Oost-Europeanen, moeten we tot slot de vraag stellen waarom in het verleden die pogingen om een vredes-systeem op te zetten en het nationalisme te overwinnen toch uitgingen van de Europese gedachte.

Europa werd klaarblijkelijk opgevat als een eenheid, hoewel de verschillen de aanhangers van deze gedachte nauwelijks kunnen zijn ontgaan. We mogen betwijfelen of ze werkelijk delen van de Balkan of Rusland in hun idee van Europese cultuur en van gemeenschappelijk ergoed wilden opnemen. Het geografische en culturele begrip zijn nooit identiek geweest. Zo lijkt het zeer aannemelijk dat gewoon bij gebrek aan een ander hanteerbaar en aantrekkelijk woord, het oude puur geografische begrip telkens weer werd gebruikt om een gemeenschappelijk erfgoed, een gemeenschappelijke cultuur en identiteit mee aan te duiden. In ieder geval moeten we beseffen dat onze nationale culturen gevormd zijn door dit gemeenschappelijke erfgoed en deze gemeenschappelijke historische achtergrond, die we - terecht of niet - geleerd hebben 'Europees' te noemen.

Europa als keuze

Uiteindelijk hangt het ervan af wat we meer vrezen: de verzwakking van onze nationale culturen en identiteiten, of, wanneer dat in-

tegratieproces stopt, een geleidelijk terug-glijden naar een continent van botsende naties en nationaliteiten.

Het eerste houdt een groeiende afstand in tussen de burger en de bestuurlijke instanties. Het tweede betekent een serieuze kans op oorlogen en bloedige woelingen op het continent, zoals die nu woeden in voormalig Joegoslavië. Het lijkt trouwens uitgesloten dat de huidige levensstandaard in Europa dan gehandhaafd kan worden, al lijkt het in het andere geval mogelijk dat we ook enige welstand en welvaart op moeten geven door de aansluiting van nieuwkomers.

Toch: de Europese gemeenschap heeft ondanks alle moeilijkheden zijn volkeren niet slechts een langere periode van vrede en meer welvaart opgeleverd dan ooit tevoren in de geschiedenis. Zij is ook een sterk centrum van democratie en bescherming van fundamentele mensenrechten geworden. Het is een gevaarlijke vertekening van de werkelijkheid om uitsluitend het accent te leggen op de tekortkomingen of erop te wijzen hoe de praktijk in het licht van deze rechten en idealen tekortschiet. Het is het oude verhaal: wat we hebben lijkt normaal en we denken aan wat we missen. De huidige slachting in voormalig Joegoslavië en de woelingen en conflicten in de voormalige Sovjet-Unie kunnen ons er echter aan herinneren waartoe de ontketende kracht van het nationalisme leidt. Alleen een algemene politieke structuur, die eerst en voor alles de fundamentele menselijke en democratische principes beschermt, kan die kracht in bedwang houden en de terugkeer van een periode van oorlogen voorkomen, zoals de bekende socioloog Dahrendorff heeft betoogd.

In de geschiedenis ging het nooit om de keuze tussen goed en slecht, maar altijd om die tussen beter en slechter. Het hangt er dus vanaf hoeveel we denken te winnen of te verliezen met het sterker accentueren van onze nationale identiteit en onafhankelijkheid of van onze Europese solidariteit.

Het is misschien een intellectuele vormomming van een keuze tegen Europa om zuur commentaar te geven op de mislukking van effectieve politieke samenwerking en vast te stellen dat Europa slechts een verzinsel is. Dat komt in feite neer op een keus tegen het centrum dat in het recente verleden een bastion van vrede en democratie was en het in de toekomst moet blijven.

Kortom: het hangt ervan af welke mythe we realiteit willen laten worden.

Bewijsmateriaal, beelden, begrippen

'Historia'

De afbeeldingen bij dit artikel zijn afkomstig uit een zeventiende-eeuws emblemata-boek: Cesare Ripa, 'ICONOLOGIA of Uijtbeeldinghen des verstants. Waer in verscheiden afbeeldinghen van deughden, ondeughden, genegentheden, menschlijke hertzochten, konsten, leeringen en alle andere ontallijcke stoffen, met hare verklaringen werden verhandelt. Uyt het Italiaens vertaelt door D.P. Pers' (Amsterdam 1644).

Emblemata waren goedgevonden, goedbedachte combinaties van beeld en tekst, met een leerzame strekking. Het was een humanistische 'hobby', ontstaan in Italië in de 16e eeuw.

kleio

nummer 7/93
pagina's 14 en 15

Arie Wilschut

Met de invoering in 1993 van het nieuwe eindexamenprogramma behoren 'structuurbegrippen' tot de verplichte kost voor iedere geschiedenisdocent(e). Hiermee krijgt de filosofie van de geschiedenis een nieuwe relevantie voor het onderwijs.

Het onderstaande artikel is het eerste in een reeks waarin de auteur wil proberen u te voorzien van enige theoretische achtergrondkennis.

Arie Wilschut is docent geschiedenis aan de Faculteit Onderwijs en Opvoeding van de Hogeschool van Amsterdam. Hij doceert onder meer geschiedfilosofie.

Met het uitbrengen door de Werkgroep Herziening Eindexamen Geschiedenis en staatsinrichting (HEG) van haar eerste deeladvies (oktober 1985) heeft de term 'structuurbegrippen' zijn intrede gedaan in de wereld van het Nederlandse geschiedenisonderwijs. Wat bedoelde de werkgroep met deze term? Het HEG-rapport: 'Ieder vak kent begrippen die niet aan een bepaalde leerstof zijn gebonden maar kenmerkend zijn voor het beoefenen van dit vak en voor de leerlingen van belang zijn in hun dagelijks leven. Dergelijke begrippen noemen we voortaan structuurbegrippen.'

Structuurbegrippen zijn dus volgens de Werkgroep HEG begrippen die kenmerkend zijn voor het beoefenen van de geschiedwetenschap. Wie wil weten wat dergelijke begrippen inhouden, zal zich daarom eerst bezig moeten houden met de vraag: 'Wat is geschiedenis?' Een vraag die op het eerste gezicht gemakkelijker lijkt dan hij in feite is.

Wat is geschiedenis?

Het woord 'geschiedenis' heeft in het dagelijks gebruik een aantal verschillende betekenissen die niet zelden met elkaar verward worden. Voor een juist begrip van de structuurbegrippen is het nuttig die betekenissen goed te onderscheiden.

In de eerste plaats wordt het woord 'geschiedenis' gebruikt in de betekenis van: dat wat gebeurd (geschied) is. Met geschiedenis worden dan impliciet óók gebeurtenissen bedoeld die *niet* in enigerlei vorm zijn vastgelegd. Bij nader inzien zal blijken dat we voor 'geschiedenis' in deze zin beter het woord 'verleden' of de uitdrukking 'verleden werkelijkheid' kunnen gebruiken. Het grootste deel van alles wat er gebeurd is, is helemaal niet bekend en zal ook nooit bekend kunnen worden. Wie erbij stilstaat wat ervoor nodig zou zijn om slechts één dag uit het leven van één individu 'volledig vast te leggen', zal zich realiseren dat een volledig beeld van het verleden per definitie onmogelijk is.

Nog belangrijker is dat zelfs als alle gebeurtenissen zouden kunnen worden vastgelegd, die vastlegging niet hetzelfde zou zijn als de gebeurtenissen zelf. Het - schriftelijk of in enigerlei andere vorm - vastleggen van gebeurtenissen en verschijnselen levert altijd alleen een *beeld* op, dat nooit moet worden verward met de verleden werkelijkheid zelf. Die werkelijkheid behoort in de meest letterlijke zin onherroepelijk tot het verleden. Het is niet meer mogelijk er door directe waarneming kennis van te hebben.

We doen er dus beter aan om uit te gaan van een tweede betekenis van het woord geschiedenis: datgene wat over het menselijk

verleden is vastgelegd en/of overgeleverd. Als we geschiedenis zó opvatten, heeft het woord betrekking op het resultaat van de pogingen van mensen om zich hun verleden te herinneren en hun verleden vast te leggen: hun *beeld van het verleden*.

Vaak wordt gedacht dat het beeld van het verleden bepaald wordt door de mate van belangrijkheid van gebeurtenissen en verschijnselen waarop het betrekking heeft. Een dergelijke opvatting schemert door in uitspraken als: 'Hier wordt geschiedenis gemaakt', of: 'Dit wordt een historische ontmoeting'. Volgens dit soort zegswijzen behoren alleen 'belangrijke' gebeurtenissen echt tot de geschiedenis. Vaak wordt er daarbij van uitgegaan dat pas na verloop van tijd kan worden uitgemaakt of iets al dan niet tot de geschiedenis zal gaan behoren: alleen gebeurtenissen met 'belangrijke gevolgen' zouden in de geschiedenisboeken thuishoren, gebeurtenissen zonder dergelijke gevolgen niet. Van de val van de Berlijnse muur meende men daarom meteen al te kunnen zeggen dat deze ontegenzeggelijk tot 'de geschiedenis' zou behoren; van het feit dat ik gisteren een brief postte zou eerst moeten worden afgewacht of daaruit misschien wereldschokkende gevolgen zullen voortvloeien.

Er zijn ook gebeurtenissen waarvan tijdgenoten zich - terwijl ze plaatsvinden - afvragen hoe belangrijk ze zullen blijken voor 'de geschiedenis'. Een goed voorbeeld hiervan vormde de Golfoorlog van 1991. Ik herinner mij een journaliste van het dagblad *Trouw* die mij interviewde en daarbij met alle geweld een antwoord wilde op de vraag of deze oorlog nu de schoolboeken zou halen of niet. Tevergeefs probeerde ik haar duidelijk te maken dat dat afhing van het doel van het schoolboek en de vraagstelling die de auteur daarbij hanteert: wat wil een schoolboek duidelijk maken?

Bij nadere beschouwing blijkt de opvatting over grote 'historische gebeurtenissen' die in geschiedenisboeken thuishoren niet houdbaar te zijn. Wat belangrijk of onbelangrijk is, heeft te maken met het gezichtspunt van waaruit je iets bekijkt, of beter: met de vraag die je wilt beantwoorden. Modernere vormen van geschiedschrijving, zoals de mentaliteitsgeschiedenis, maken duidelijk dat schijnbaar onbelangrijke details uit het persoonlijk leven van 'onbelangrijke' en onaanzienlijke personen van groot belang kunnen voor het beeld van het verleden waaraan in onze tijd behoefte bestaat. En ongetwijfeld zullen toekomstige generaties wéér andere vragen aan hun verleden stellen.

Een derde betekenis van het woord 'geschiedenis' heeft betrekking op de eisen die worden gesteld aan de wijze waarop een beeld van het verleden tot stand komt. Van bepaalde verhalen over het verleden kan men immers beweren: 'Dat is geen geschiedenis, dat is een mythe'. Echte geschiedenis bestaat uit betrouwbare beelden van het verleden, beelden waarvan de aannemelijkheid op grond van bewijsmateriaal wordt aangetoond.

Zulke beelden zijn het produkt van een *wetenschappelijke wijze van bestuderen van het verleden*. In plaats van het algemene woord 'geschiedenis' kunnen we hiervoor ook het woord 'geschiedwetenschap' gebruiken.

Als we van de drie mogelijke betekenissen van 'geschiedenis' de eerste (het verleden zelf) verwerpen, dan houden we er nog twee over die verward zouden kunnen worden. Voor de duidelijkheid definiëren we daarom geschiedenis als 'beelden van het verleden', waarbij we ervan uitgaan dat alleen die beelden acceptabel zijn die het resultaat zijn van een geschiedwetenschappelijke studie.

Daarmee komen we tot de ontdekking dat er twee aspecten zijn aan 'geschiedenis': de beelden van het verleden, en het onderzoek dat dergelijke beelden oplevert. Deze twee aspecten blijken te corresponderen met twee groepen structuurbegrippen: structuurbegrippen die kenmerkend zijn voor historisch onderzoek, en structuurbegrippen die kenmerkend zijn voor de beeldvorming omtrent het verleden. Deze twee groepen worden nu achtereenvolgens besproken.

Structuurbegrippen en historisch onderzoek

Iedere wetenschap probeert zich een beeld te vormen van de werkelijkheid die de mensheid omringt. Bij de geschiedwetenschap doet zich hier iets merkwaardigs voor: de werkelijkheid die historici bestuderen bestaat niet meer. Een historicus tracht (in tegenstelling tot bijvoorbeeld een natuurkundige, een geograaf, een bioloog, een taalkundige) een beeld te ontwerpen van een *niet (meer) bestaande werkelijkheid*. De bestudering van het verleden kan alleen plaats vinden op grond van zaken die in het heden *wel* bestaan: de sporen van het verleden. Deze sporen, of overblijfselen worden met verschillende woorden aangeduid: sommigen spreken van 'sporen', anderen van 'bronnen' of 'bewijsmateriaal'.

Er zijn mensen die beweren dat een historicus eigenlijk niets met het verleden te maken

STRUCTUURBEGRIPPEN

zoals ze voorkomen in het
HEG-Rapport:

bron en vraagstelling

feit en objectiviteit

inleving en standplaatsgebondenheid

oorzaken en gevolgen

verandering, continuïteit en
discontinuïteit

interpretatie

STRUCTUURBEGRIPPEN

in categorieën

I. Historisch onderzoek

a voorwerp van onderzoek:
sporen, bronnen, bewijsmateriaal

b aard van het materiaal:
*betrouwbaarheid, standplaats-
gebondenheid*

c activiteiten van de onderzoeker:
*vraagstelling, feit, interpretatie,
inleving*

II Beeldvorming

a aspecten van beeldvorming:
*causaliteit, continuïteit,
discontinuïteit*

b beeldvorming als geheel:
*interpretatie, standplaatsgebonden-
heid, objectiviteit*

heeft; hij heeft alleen te maken met bewijsmateriaal dat nu nog bestaat. Het verleden zelf is er immers niet en kan dus ook niet bestudeerd worden. Men kan daarom ook zeggen dat een historicus het heden bestudeert met de speciale bedoeling om zaken en verschijnselen in het heden op te vatten als 'sporen van het verleden'. Het is dus duidelijk dat de wijze waarop beelden van het verleden worden geconstrueerd op basis van bewijsmateriaal essentieel is voor het vak geschiedenis.

Hiermee stuiten we op het eerste structuurbegrip: *bewijsmateriaal*, ook wel 'sporen' of 'bronnen' genoemd.

LITERATUUR

F.R. Ankersmit, *Denken over geschiedenis. Een overzicht van moderne geschiedfilosofische opvattingen* (Wolters-Noordhoff, Groningen 1984).

W.J. van der Dussen, *Filosofie van de geschiedwetenschappen* (Martinus Nijhoff, Leiden 1988). Een beknopte, zeer leesbare en heldere inleiding.

C. Lorenz, *De constructie van het verleden. Een inleiding in de theorie van de geschiedenis* (Boom Meppel, Amsterdam 1987).

'Waarheyt'

'Leering'

Kenmerkend voor bewijsmateriaal is dat er uitspraken omtrent het verleden op worden gebaseerd. Dat betekent dat bewijsmateriaal niet 'zomaar' op zichzelf wordt waargenomen/bestudeerd, maar dat er 'iets achter gezocht wordt'. Bijvoorbeeld: munten uit een bepaalde middeleeuwse stad worden op diverse plaatsen aangetroffen. De historicus beschrijft dan niet alleen de munten en hun vindplaats, maar baseert daarop uitspraken over handelstromen.

Bewijsmateriaal functioneert dus in het verband van een bepaalde redenering. Op grond van bewijsmateriaal wordt iets aangetoond, er worden bepaalde problemen of vragen mee opgelost. Vandaar dat het structuurbegrip bewijsmateriaal (sporen/bronnen) wordt gecombineerd met dat van vraag- of probleemstellingen en hypothesen: 'bron en vraagstelling'.

Het stellen van vragen en hypothesen en het oplossen van problemen is op zichzelf niet kenmerkend voor de geschiedwetenschap. Iedere wetenschap doet dat. Wel kenmerkend is dat vraagstellingen worden toegepast op bewijsmateriaal met het oogmerk uitspraken over het verleden te kunnen doen. Om deze reden worden de begrippen bron en vraagstelling terecht als een twee-eenheid gerepresenteerd.

Het doel van het bestuderen van bewijsmateriaal is het doen van uitspraken die zó betrouwbaar zijn, dat niemand eraan kan twijfelen. We zeggen in zo'n geval dat *feiten* worden vastgesteld. Het vaststellen van feiten is op zichzelf ook weer niet kenmerkend voor de geschiedwetenschap. Wel kenmerkend is, dat de feiten het verleden betreffen, en dat zij op basis van bewijsmateriaal omtrent het verleden worden vastgesteld. Er zou daarom iets te zeggen zijn voor een drie-eenheid van structuurbegrippen die de kern van de geschiedwetenschap aanduiden: sporen/bronnen/bewijsmateriaal - vraagstelling/hypothese - feiten.

Tot de eerste groep structuurbegrippen die behoren bij het bestuderen van het verleden kunnen ook de volgende worden gerekend: interpretatie, inleving en standplaatsgebondenheid.

Interpretatie is in dit geval op te vatten als een begrip dat men kan toepassen op elke activiteit waarbij een historicus een uitspraak op bewijsmateriaal baseert. Telkens moet een (interpretatieve) sprong worden gemaakt van het bewijsmateriaal naar een uitspraak omtrent het verleden. Die sprongen kunnen zó eenvoudig en voor de hand liggend zijn, dat ze nauwelijks als zodanig opvallen.

Bijvoorbeeld: (bewijsmateriaal:) spoor in de sneeuw > (uitspraak omtrent het verleden:) 'er heeft hier iemand gelopen'.

In andere gevallen is de interpretatieve sprong ingewikkelder, of moeten gecompliceerde redeneringen worden opgebouwd. Bijvoorbeeld: als bepaalde munten op diverse plaatsen worden gevonden interpreteert de historicus deze vondsten zó, dat hij het bestaan van handelstromen in bepaalde tijdperken ermee kan bewijzen.

In essentie gaat het in zowel eenvoudige als meer gecompliceerde gevallen om dezelfde activiteit: het opvatten van bepaalde zaken als sporen uit het verleden, en daarna als bewijsmateriaal voor uitspraken. Die activiteit noemt men interpretatie.

Sommigen zijn van mening dat voor een juiste interpretatie ook het vermogen tot *inleving* noodzakelijk is. Om (met name schriftelijk) bewijsmateriaal goed te kunnen interpreteren is het nodig dat een historicus zich volledig kan 'verplaatsen in' de positie van degene die de stukken geschreven heeft. Dat kan alleen door een grondige achtergrondkennis, door het plaatsen van elke bron in een uitvoerige context. Uiteindelijk komt het daarbij aan op een min of meer intuïtief 'zich verplaatsen in' mensen uit het verleden. De basis van deze kennis is dat het gaat om medemensen die men wil begrijpen: medemensen uit lang vervlogen tijden en geheel andere omstandigheden wellicht, maar medemensen. Dat is wat een historicus onderscheidt van de wetenschapper die materiële objecten of min of meer 'objectieve omstandigheden' (bijvoorbeeld een economische structuur) bestudeert.

Dit standpunt werd vooral aangehangen door de in de 19e eeuw opgekomen stroming van de hermeneutiek. Een aantal door hermeneutici verdedigde standpunten is overigens niet onweersproken gebleven. Vooral het 'intuïtief aanvoelen' en het 'zich verplaatsen in' wordt door sommigen afgewezen als onwetenschappelijk, en zelfs ook principieel onmogelijk: zich verplaatsen in een ander, in andere tijden en/of omstandigheden is in feite niet denkbaar.

Standplaatsgebondenheid tenslotte is van belang om bewijsmateriaal juist te kunnen beoordelen. Steeds moet rekening gehouden worden met de omstandigheden waaronder iets geschreven of gemaakt is: de standplaatsgebondenheid van de auteur/maker van het bewijsmateriaal speelt een belangrijke rol bij het beoordelen van de betrouwbaarheid.

De structuurbegrippen van de eerste groep

kleio

die te maken heeft met het historisch onderzoek zijn niet allemaal van dezelfde aard. Men zou drie subcategorieën kunnen onderscheiden in deze eerste hoofdcategorie:

- begrippen die het *voorwerp van historisch onderzoek* aanduiden: sporen, bronnen, bewijsmateriaal;
- begrippen die de *aard van het bestudeerde materiaal* nader beschrijven: betrouwbaarheid, standplaatsgebondenheid;
- begrippen die *activiteiten van de historicus* nader omschrijven: vragen/hypothesen stellen, feiten vaststellen (=uitspraken doen), interpreteren, zich inleven.

Structuurbegrippen en beeldvorming omtrent het verleden

Het vaststellen van feiten op basis van bewijsmateriaal is een belangrijk deel van de taak van de historicus. Maar voor het geven van een beeld van het verleden is ook nodig dat de feiten in een *begrijpelijk verband* worden gepresenteerd.

Het gaat hier niet om een keuze maar een noodzaak. Een beeld van het verleden dat bestaat uit louter onsamenhangende feiten is letterlijk niet denkbaar. Van iemand die alleen maar onsamenhangende beweringen naar voren brengt, zeggen we dat hij wartaal spreekt en wellicht als niet geheel geestelijk gezond kan worden beschouwd. In elk geval is wat hij naar voren brengt voor een ander onbegrijpelijk. Samenhang is dus een voorwaarde voor een begrijpelijk beeld. Hierbij is het belangrijk om zich te realiseren dat de samenhang die in het beeld wordt aangebracht een andere is dan die in de verleden werkelijkheid zelf. Samenhangen bestaan (of bestonden) niet noodzakelijkerwijs in de werkelijkheid, maar worden achteraf onderscheiden op het niveau van beeldvorming.

Bijvoorbeeld: in een bepaald land leed de bevolking honger en gebrek, en even later was er sprake van een opstand.

Wij kunnen een samenhang tussen deze feiten aanbrengen door te zeggen dat het een het ander heeft *veroorzaakt*. De hongersnood bestond op het moment dat deze zich voordeed niet als oorzaak van een opstand, maar als hongersnood. Wij besluiten achteraf de hongersnood niet alleen als hongersnood op te vatten, maar tevens te interpreteren als oorzaak van de erop volgende opstand. De gebeurtenissen krijgen daardoor een voor ons begrijpelijk verband.

Het komt er op neer dat een historicus ver-

klaringen voor gebeurtenissen en verschijnselen probeert te geven. Een verklaring voor een verschijnsel of gebeurtenis geven betekent dat tussen het ene feit en het andere een causaal verband wordt gelegd: zeggen dat het een oorzaak is van het ander.

Het leggen van een dergelijk verband is interpretatief van aard: gebeurtenissen en verschijnselen *zijn* niet uit zichzelf oorzaak van andere gebeurtenissen en verschijnselen, maar wij besluiten om ze als zodanig te zien, ze als zodanig te interpreteren om voor onszelf een begrijpelijk beeld van de wereld op te bouwen. Daarom behoort het structuurbegrip *causaliteit* ('oorzaken en gevolgen') tot het terrein van de beeldvorming omtrent het verleden.

Dat geldt ook voor het begrip *(dis)continuïteit*. In de beeldvorming omtrent het verleden worden zaken naar voren gebracht die veranderden of zaken die niet veranderden. Al naar gelang het accent dat gelegd wordt spreekt men dan van continuïteit of discontinuïteit. Welke van de twee het meest binnen het gezichtsveld komt, hangt af van de vragen die worden gesteld en de wijze waarop zaken met elkaar in verband worden gebracht. Zo zijn er geschiedbeelden die zich concentreren op de 'lange duur' (geschiedenis van landschap bijvoorbeeld) en geschiedbeelden die zich richten op evenementen (politieke geschiedenis in tijden van oorlog en revolutie bijvoorbeeld). Beide zijn gerelateerd aan aspecten van de verleden werkelijkheid, maar zijn geen exacte kopie van die verleden werkelijkheid zelf.

Het begrip '*interpretatie*' (in ruimere zin opgevat dan het eerder genoemde begrip interpretatie) dekt het geheel van de beeldvorming. Het vaststellen van feiten, het leggen van causale verbanden, het onderscheiden van continuïteit en discontinuïteit, het zijn allemaal vormen van interpretatie die op het beschikbare bewijsmateriaal worden toegepast. Daarom past 'interpretatie' zowel bij de structuurbegrippen van groep 1 (historisch onderzoek) als bij die van groep 2 (beeldvorming omtrent het verleden).

Dat geldt ook voor het begrip *standplaatsgebondenheid*. Bij groep 1 hoorde standplaatsgebondenheid omdat het een rol speelde bij de beoordeling van de betrouwbaarheid van bewijsmateriaal. Daarbij gaat het om de standplaatsgebondenheid van de schrijver/maker van een historische bron. Bij groep 2 speelt standplaatsgebondenheid een rol omdat de wijze waarop een historicus zich een beeld vormt van het verleden samenhangt met zijn eigen standplaatsgebondenheid.

Het begrip '*objectiviteit*' tenslotte is hierbij nogal problematisch. Omstreden zijn de kwesties rond de rol van waarden in de wetenschap in het algemeen, en dus ook die rond de rol van waarden in de geschiedwetenschap.

Twee vragen staan hierbij centraal: Kan geschiedenis objectief zijn? en: Moet geschiedenis objectief zijn? Velen zijn geneigd de eerste vraag met 'nee', en de tweede vraag met 'ja' te beantwoorden. Dat levert een onoplosbare tegenstrijdigheid op: men kan zich hier ook niet uit redden door dan maar beide vragen met 'nee' te gaan beantwoorden. Niet alleen de beeldvorming omtrent het verleden, ook het eenvoudige vaststellen van feiten is interpretatief. Dat maakt dat de vraag 'Wanneer is een interpretatief beeld betrouwbaar en objectief?' niet bevredigend beantwoord is wanneer men zegt: 'Als dat beeld gebaseerd is op ('de') feiten'.

In de tweede hoofdcategorie structuurbegrippen (begrippen die in verband kunnen worden gebracht met de beeldvorming omtrent het verleden) zouden we twee subcategorieën kunnen onderscheiden:

- begrippen die bepaalde *aspecten van de beeldvorming* nader beschrijven: het onderscheiden van causale verbanden (het geven van verklaringen) en het onderscheiden van (dis)continuïteit;
- begrippen die het *geheel van de beeldvorming* typeren: interpretatie, standplaatsgebondenheid en objectiviteit.

Tenslotte

In het voorafgaande heb ik geprobeerd globaal duidelijk te maken hoe de HEG-structuurbegrippen in verband kunnen worden gebracht met de essentie van de geschiedwetenschap. De wijze waarop de HEG de begrippen heeft geformuleerd en hier en daar in tweetallen heeft samengevoegd is geen 'standaard' of 'norm' in de filosofie van de geschiedenis. Een andere reeks of formulering van 'structuurbegrippen' zou denkbaar zijn. Dat neemt niet weg dat elk van de door de HEG gekozen structuurbegrippen in de filosofie van de geschiedenis uitvoerig is of wordt bestudeerd.

In een aantal vervolgartikelen wil ik proberen telkens enkele begrippen uitvoeriger te behandelen. In oktober komen bron, vraagstelling en feit aan de orde.

De wereld van gisteren vandaag beleven

Johan Hendriks

Tijdens een VGN-excursie in 1989 naar de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (ROB) in Amersfoort werden de aanwezigen voor het eerst geattendeerd op een plan het verleden te laten herleven in een archeologisch en didactisch verantwoord park met 'living history'. De heer Ijzereef sprak gloedvol over Romeinse exercities, Noormannen op de wallen van Dorestad en dergelijke. Dat klonk de aanwezigen aantrekkelijk in de oren, maar gezien het feit dat men van ARCHEON, want dat moest het worden, nog slechts een mooie tekening had en in het stadium was dat er ruimte en sponsors gezocht werden, zagen we daar niet veel van komen in de praktijk. Maar nu is het zover. In het voorjaar van 1994 opent ARCHEON zijn poorten. Het Educatief Erf, waar leerlingen een dag kunnen leven in een verleden tijdperk draait al.

De historicus Johan Hendriks vertelt hoe het werkt.

Veel docenten breken hun hoofd over de juiste invulling van hun geschiedenisonderwijs. Wanneer we afzien van het schoolboek zelf, bestaat er sinds enige jaren naast puzzels, knip- en bouwplaten, historische jeugdromans, dia's en video's ook de mogelijkheid om een kijkje te gaan nemen in een huis uit het verleden, soms aangevuld met pogingen om dat verleden ook werkelijk te doen herleven.

Het is zonder meer een aantrekkelijke manier om leerlingen zich te laten inleven. Zo bevindt zich op het landgoed Schothorst bij Apeldoorn een gereconstrueerde vroegmiddeleeuwse boerderij, op basis van een in Wijk bij Duurstede opgegraven huisplattegrond. Naast de boerderij ligt een eigentijdse akker. Beide onderdelen worden gebruikt bij educatieve projecten waarbij leerlingen een indruk kunnen krijgen van de kennis en de vaardigheden die noodzakelijk waren om in de vroege middeleeuwen te kunnen (over)leven. In Apeldoorn is een dorp uit de voor-romeinse ijzertijd nagebouwd, op basis van het archeologisch onderzoek te Haps (Noord-Brabant). Iets dergelijks geldt voor het Prehistorisch Openluchtmuseum te Eindhoven, waar het onderzoek te Oss-Ussen als inspiratiebron heeft gediend. Kinderen leren er hoe mensen vroeger afhankelijk waren van wat de natuur hen bood. In Lely-

stad maakt de Prehistorische Nederzetting Flevoland het mogelijk om 3000 jaar terug te gaan en worden cursussen gegeven in wat men noemt 'prehistorische vaardigheden'.

Het 'terug-naar-het-verleden'-idee is dus niet nieuw. (In 1985 was er een themanummer van *KLEIO* aan gewijd (26e jg. nr.6) - red.) Overall in Nederland is het voor scholen mogelijk om te reizen in de tijd. Maar de mogelijkheden waren nogal beperkt: één nagebouwde boerderij uit de frankische periode, twee dorpen uit de ijzertijd en één nederzetting uit de nieuwe steentijd. Andere periodes kwamen niet aan bod: geen laatmiddeleeuwse boerderij of stadswoning, geen romeinse villa of kampement, geen brons-tijdnederzettingen of hutten van jagers en verzamelaars uit een nog verder verleden. Vanaf 19 mei 1993 is in deze leemte voorzien.

ARCHEON

Aan het einde van de zeventiger jaren rijpte een plan om archeologie en publiek dichter bijeen te brengen. Dat was nodig aangezien de archeologische wereld zich nogal in een ivoren toren bevond (en ook nog wel bevindt). Verslagen worden meestal geschreven door en voor archeologen, staan vol van

kleio

nummer 7/93
pagina's 18 en 19

vaak onbegrijpbaar vakjargon en als een dozent het al in zijn hoofd haalt om met het lezen ervan te beginnen, haakt hij na drie pagina's af omdat de schrijver geen enkele moeite heeft gedaan de historische relevantie van zijn verhaal aan te tonen.

Middels het intussen befaamde boek *Verleiden Land* uit 1981 is aangetoond dat de wil om uit die ivoren toren te klauteren er wel is. Maar helaas is het sindsdien weer erg rustig in die hoek gebleven.

In die periode ontstond ook een plan waarin als kernpunt werd vastgelegd dat begrip van het leven van de mens in het verleden leidt tot begrip van de huidige mens en waarin meevoelen met onze voorouders voert tot een nieuwe waardering voor de natuur en het onderdeel dat de mens daarvan uitmaakt. Het oorspronkelijk typische milieu-educatief accent, maakte halverwege de jaren tachtig plaats voor iets anders: het demonstreren van de pre- en protohistorie (van Nederland), in de vorm van reconstructies op ware grootte in een archeologisch openluchtmuseum, 'verleden land' in drie dimensies. Een unicum in West-Europa, vanwege doelstellingen, omvang en uitvoering van het plan. In 1987 werd een eerste structuurplan ontwikkeld onder de naam ARCHEON. Inmiddels wordt Archeon gerealiseerd in het natte hart van Holland en zal in april 1994 haar poorten openen te Alphen aan den Rijn. De wereld van gisteren is er dan elke dag te beleven.

Het Educatief Erf

Vooruitlopend op de opening van het archeologische themapark is op 19 mei 1993 op het terrein van Archeon reeds het Educatief Erf geopend, de didactische variant van Archeon.

Uit elke pre- en protohistorische periode werd op dit 10 ha grote terrein een huis nabgebouwd. Er zijn tenten die een idee geven van de bewoning in de laatste fase van de oude steentijd; de enige in Nederland opgegraven hutten van het Friese Bergumermeer uit de midden steentijd bieden mogelijkheden om het leven als jager, visser en verzamelaar na te bootsen.

Aardig is dat het Educatief Erf de mogelijkheid biedt om in contact te komen met de juist gearriveerde boeren uit de nieuwe steentijd, die op hun beurt zijn gehuisvest in nabgebouwde bandkeramische woonstalhuizen die in Zuidlimburg zijn opgegraven. De bronstijd is vertegenwoordigd met een boerderij uit het Noordhollandse Andijk, de ijzertijd met een reconstructie van de be-

Maquette van de inheems-romeinse boerderij, naar het opgegraven voorbeeld van Rijswijk (ZH).

roemde terp van Ezinge (Groningen). Zeer uitzonderlijk is de reconstructie van het huis uit de romeinse tijd. In Rijswijk (ZH) werd een nederzetting opgegraven waaruit bleek dat de inheemse bevolking steeds nauwere banden met de Romeinse overheersers onderhield, wat er uiteindelijk toe leidde dat het dorpshoofd een nieuw huis op de Romeinse wijze liet bouwen. Dit inheems-romeinse herenhuis is op ware grootte op het Educatief Erf herbouwd. Het gebouw is aangepast aan rolstoelgebruikers, zodat ook gehandicapten van het Educatief Erf gebruik kunnen maken. Bovendien wordt het verwarmd, waardoor ook activiteiten in de winter mogelijk zijn. Tenslotte is er een klein middeleeuws dorp, dat de naam Gaasterum meekreeg, met werkplaatsen uit de 9e tot de 11e eeuw, inclusief een kleine versterking.

Gedraag je!

Het Educatief Erf biedt meer dan alleen nabgebouwde onderkomens waar men even een terug-in-de-tijd gevoel kan krijgen. De aanwezigen gaan ook zelf terug in de tijd. Onder leiding van drs. I. Reijgwart, hoofd van het afdelingsbureau onderzoek en educatie van Archeon, zijn vijf educatieve programma's uitgedacht: "jager en boer" voor de

overgang midden/nieuwe steentijd, "huwelijksfeest in het Heilige Loo" voor de bronstijd, "hoog en droog" voor de ijzertijd, "geld stinkt niet" voor de romeinse tijd en "ora et labora" voor de middeleeuwen. Het spreekt voor zich dat voor elke periode ook een ander thema is gekozen. Steeds is het uitgangspunt echter: probeer je in te leven in die bepaalde tijd en gedraag je ernaar.

Dagprogramma

Hoe moeten we ons dit nu in concreto voorstellen?

De doelgroepen zijn de laatste groepen van het basisonderwijs en de brugklassen van het voortgezet onderwijs. In principe wordt op school de keuze gemaakt voor één van de vijf thema's of periodes.

Het volledige programma en een reservering (voor maximaal 40 personen) kan worden aangevraagd bij de Reserveringscentrale. Na een bevestiging ontvangt de docent een lespakket, inclusief docentenhandleiding, voor de voorbereiding in het schoollokaal. Steeds op de tweede zaterdag van elke maand (in het seizoen, d.w.z. van mei t/m oktober) vindt er een introductieprogramma plaats voor docenten en overige (gratis) begeleiders. Naast een algemene inleiding volgt een specifieke inleiding per object. Men

Tijdtolken, de begeleiders op het Educatief Erf, met een vrucht aan pedagogische en didactische kennis, staan elke bezoeker van het erf bij.

maakt dan kennis met de Archeon-vertegenwoordiger die zal optreden als tolk in de tijd. Hij/zij is gehuld in passende kledij en zal tijdens de introductie trachten om ook de begeleiders in de juiste stemming te brengen. De programma's worden aangepast aan de seizoenen.

De dag met de leerlingen begint om 10.00 uur. Door middel van speciale ceremonieën wordt de groep teruggeprojecteerd in de tijd. Dit tijdmachineprogramma duurt niet te lang want daarna moet het huis worden betrokken, zijn er taakgroepen te formeren, moeten er offers worden gebracht en zal ook de inwendige mens versterkt dienen te worden. Ook na het middagmaal is er een druk programma dat steeds het dagelijks leven laat zien plus iets bijzonders, dat voor elke periode anders van karakter is. Om 16.00 uur is het programma voorbij.

Het didactische belang van het Educatief Erf

Wanneer wij zonder vooroordelen kijken naar het functioneren van geschiedenisdocenten dan zien we een grote variëteit bij degenen die de leerstof overdragen. Zo weet de een meer over de hedendaagse geschiedenis van na 1945 en is een ander gespecialiseerd in de Opstand van 1568 tot 1648. Er is echter tenminste één specifiek gebied waar gelijke monniken ook werkelijk gelijke kappen lijken te dragen: de pre- en protohistorie van Noordwest-Europa. Althans, voor zover kan worden nagegaan aan de hand van diverse schoolmethodes.

Een onderzoek dat werd uitgevoerd door de Onderwijscommissie van de Stichting voor de Nederlandse Archeologie (SNA) toonde aan dat het in het algemeen droevig gesteld was met de kennis van auteurs van schoolmethodes omtrent het pre- en protohistorische verleden van onze leefwereld. De redenen liggen voor de hand: auteurs zijn geen kenners van dat specifieke deel van het verleden dat niet met historische methodieken onderzocht kan worden, maar een eigen, archeologische, methodiek kent; anderzijds verschijnen er vele opgravingsverslagen die vaak zeer belangrijk zijn voor de kennis van het verre verleden van ons eigen land zonder dat dit überhaupt kan doordruppelen naar de onderwijspraktijk.

Zo staan geschiedenisdocenten c.q. auteurs van geschiedenismethodes en archeologen tegenover elkaar als Grieken en barbaren. Ook zij konden elkaar niet verstaan en hun uitingen van taal werden door de anders gehoord als: bar-bar-bar.

De kloof tussen de ivoren-toren-wereld van de archeologie en het onderwijs dient te worden gedicht. Het Educatief Erf van Archeon biedt zodoende niet alleen leerlingen een mogelijkheid tot inleven, kennisverwerving en wellicht ook het kennismaken met een aantal specifieke vaardigheden die in de moderne tijd al weer bijna verloren zijn gegaan. Het biedt vooral ook de docent mogelijkheden om zijn eigen kennis over dat verre verleden eens te toetsen.

PRAKTISCHE INFORMATIE

De dagprogramma's bevatten een tijdelige lunch en snack, een activiteitenprogramma, begeleiding en een lespakket. Ter introductie kost dit pakket in 1993 f 20,- p.p. (na de opening van het park zelf f 29,- p.p.) De toegang voor docenten en overige begeleiders is gratis, evenals de introductiedag. Er zijn ook 2- en 3-daagse projecten mogelijk.

Verdere informatie kan worden aangevraagd bij:

ARCHEON, Afdeling reserveringen (Educatief Erf), Postbus 600, 2400 AP Alphen aan den Rijn.

Tel: 01720-47777. Fax: 01720-47700.

kleio

De verzetsstrijder als primaire bron

Jan van Oudheusden

Nodig eens een oud-verzetsstrijder uit in je geschiedenisles. Die raad wordt door veel docenten al opgevolgd. De 'Stichting Samenwerkend Verzet 1940-1945' heeft zo'n honderdvijftig oud-illegalen beschikbaar, die gastlessen verzorgen op middelbare scholen. Zij proberen zo de essentie over te brengen van hun strijd tegen nazisme en onderdrukking tijdens de Tweede Wereldoorlog.

Ik had een gesprek met één van die honderdvijftig idealisten, de heer J. van der Sanden, die de regio Midden-Brabant voor zijn rekening neemt. Aan het gesprek ging zo'n gastles vooraf, in een 4e klas Vwo van het Dr. Mollercollege te Waalwijk.

De sprekers zijn getekend door de ervaringen uit hun jonge jaren en willen de boodschap op de argeloze jonge generatie overbrengen:

"Ongeoefende knapen waren we, geen groene baretten, we waren voor dit werk niet getraind, we hadden het ook niet verwacht. Op 8 mei 1940 wist niemand dat er binnen korte tijd door de brave, gezagsgetrouwe Nederlanders verzet gepleegd zou moeten worden. Wij hadden ook geen traditie in dat werk. Wij waren in '14-'18 niet bezet geweest. Onze laatste bezetting was onder Napoleon."

De heer Van der Sanden is een vitale zeventiger. Je kunt uitrekenen, dat hij tijdens de Duitse bezetting nog piepjong was, net als zoveel andere verzetsstrijders overigens. Zeventien was hij, toen de oorlog uitbrak. Hij nam aan diverse verzetsacties deel om onderduikers te helpen. Totdat hij zelf moest onderduiken.

Aan de les van de heer Van der Sanden zijn enkele 'gewone' lessen over de bezettingstijd vooraf gegaan. Als voorbereiding hebben de leerlingen vragen geformuleerd, geen al te infantiele ("Hoeveel Duitsers heeft U neergeknald?") maar meer wezenlijke: Heeft U angst gekend, kwamen Uw ouders in moeilijkheden door uw verzetsactiviteiten, wat was de meest effectieve vorm van verzet?

Deze vragen, door de geschiedenisleraar op een memobriefje gezet, vormen de leidraad

voor het betoog van Van der Sanden. Hij heeft een groen plakbordje bij zich, om steekwoorden op te plakken. Uit zijn koffer-tje komen in de loop van de les allerlei 're-likwieën' tevoorschijn: persoonsbewijzen, bonkaarten, illegale blaadjes. De aandacht weet hij gespannen te houden. Vanaf de eer-ste tot de laatste minuut hangen de leerlingen aan zijn lippen. Hij vertelt over zijn meest enerverende momenten, maar hij probeert tegelijk de algemene achtergrond te schetsen.

Enkele fragmenten uit de les

Driehonderdduizend onderduikers

"Daar was ik er een van. Die hebben zich onttrokken aan de klauwen van die Duit-sers. Als ik niet op een zaterdagochtend in maart 1944 de kans had gekregen onder te

duiken, had ik hier nu niet gestaan, want voor mijn sabotagedaden was ik ter dood veroordeeld. Mijn ouders hebben het er ook levend afgebracht, maar die gingen wel voor mij naar het concentratiekamp Vught, hier niet ver vandaan. Mijn vader ging door naar Amersfoort. Heeft daar gezeten tot maart 1945 en mocht toen naar huis, mijn moeder al in september 1944, toen het kamp Vught werd opgedoekt bij de nadering van de ge-allieerden. Zij was een van de 400 vrijgela-tenen. Maar er werden er toen ook zo'n 400 doodgeschoten."

Dit laatste drama blijkt bij geen van de leer-lingen bekend.

Hoe mijn ouders het vonden dat ik verzetswerk deed?

"Dat wisten ze niet! De meest vertrouwde mensen mochten zoiets niet weten. Flink doen over verzetswerk was levensgevaarlijk. Het griezelige was, dat je niet wist wie je kon vertrouwen. Je dacht soms: Als ik nou hier of daar eens een stapeltje illegale kran-ten achterlaat, zou dan iemand vertellen waar die vandaan komen? Het was eigen-lijk maar goed, dat er niet zoveel Nederlanders actief verzet hebben gepleegd, niet meer dan 25.000.

Al die onderduikers moesten eten en een dak boven hun hoofd hebben. Daar moest ie-mand voor zorgen. In het platte, kleine Ne-derlandje kostte het verdomd veel moeite om 300.000 mensen onder te brengen. Een heleboel Nederlanders zeiden: mij te ge-vaarlijk. Je kon niet thuis blijven wonen. Ik zelf moest van de ene minuut op de an-dere thuis verdwijnen. Ze stonden voor de deur, gelukkig zag ik ze stoppen; ik lag ziek op bed, ik ben in mijn *underwear* uit bed ge-sprongen en ben gaan hollen door slecht weer."

"Of ik angst heb gehad? Nou, reken maar. Toen ik uit bed sprong en ging hollen, voelde ik mijn adrenaline-gehalte stijgen. Ik wist: als ze me grijpen, ga ik eraan. Wat er precies door me heen ging toen ik holde, zou ik niet kunnen beschrijven. Toen ik eind augustus 1944 in Den Bosch alweer uit mijn bed moest en in de dakgoot moest springen, vier hoog, veertig meter moest lopen en een dakkapel binnen sprong, zomaar, op goed geluk, reken crop: dat je dan bang bent! Als het voorbij is, zit je te zuchten."

Rond 10 september 1944 zat Van der Sanden ergens in een boerderij langs de Maas, toen

kleio

er een Duitse patrouille naderde. Hij maakte zich net op tijd uit de voeten, sprong in de Maas, hoorde schoten. Degene met wie hij ondergedoken had gezeten werd doodgeschoten. "Angst!"

En dan weer zakelijk:

"Er zijn ongeveer zeventig overvallen gepleegd op raadhuisen, om die persoonsbewijzen mee te nemen, maar ook om bevolkingsregisters te vernietigen, of om deze ellendige kleine zegeltjes te pikken, die moesten op het pb worden geplakt."

Concrete details zijn belangrijk. Hij vraagt de leerlingen eens goed op het zegeltje te letten op het persoonsbewijs dat de klas rondgaat.

"Wat vond U het meest effectief van het verzetswerk?"

"Dat ik een bijdrage heb kunnen leveren, tot maart 1944, aan het leveren van valse persoonsbewijzen. Dat ik zelf onder valse naam ('Dekkers') voort kon leven, dank ik aan mijn valse persoonsbewijs. Niet iedere onderduiker kreeg zo'n vals pb, dat was niet nodig. Als je gepakt werd, op straat of op de trein, omdat je de Arbeitseinsatz ontloopte, dan ging je via Amersfoort of Ommen alsnog naar Duitsland. Als je gepakt werd als een gezochte verzetsstrijder, zoals ik er een was, dan was je de klos. Dan keek men in zo'n groot boek, maar daar stond niet in waarvoor je gezocht werd, bijvoorbeeld sabotage, nee, dan stond er: fietsendiefstal. Heb je de nuance door? Een fietsendief was namelijk een rotzak. Zo zijn knapen gepakt. Als er zou staan: 'sabotage', dan zou een goede politiemans je laten lopen."

Wat is uw belangrijkste overval geweest?

Van der Sanden toont een half-verbrande kaart uit een bevolkingsregister.

"Die keer gingen er tienduizend in de fik. Ook die jongens waren bang, hoor, die zo'n opdracht uitvoerden, maar ze deden het." Hij vertelt in detail hoe de overval werd voorbereid. Hij werkte op een raadhuis. Hij leverde de plannen, een routebeschrijving, een tweede sleutel van de brandkast. Via twee tussenpersonen gingen die gegevens naar de overvalploeg. Hij mocht die overvallers niet kennen en andersom.

Waarom? vraagt hij de leerlingen.

"Als ik gepakt zou worden, kon ik er niet over praten. Van die ploeg is er ook één bij een andere overval gepakt en doodgeschoten. Deze overval is geslaagd in de opzet. De conciërge werd wat rauw bejegend, na afloop onder chloroform gebracht. In de nacht na de overval werd ik door de SD gearresteerd."

Zeven weken zat hij in Breda gevangen maar hij werd niet berecht. Wel ettelijke malen verhoord.

"Ik heb me vaak machteloos gevoeld, en anderen ook. Er zijn in de wereld zoveel machteloze mensen, nu ook weer. Daar moet je voor opkomen, steeds en altijd."

Een vinger

"Hebt U er wat aan overgehouden?"

"Ik ben na de oorlog politiecommissaris geweest. Vooral in het begin heb ik er moeite

Natuurlijk vraagt iemand:

"Wat vindt U van het opkomend racisme in Duitsland?"

"Ik denk dat je goed waakzaam moet blijven, maar ik ben er niet zo benauwd voor. Zoveel racisten zijn er niet. In de Duitse regering zitten, denk ik, weinig slechte figuren. Ik geloof in de kwaliteit van de Duitse democratie. Met aan de top mensen als Von Weizsäcker. Een van de meest oprechte leiders in West-Europa.

Het vervelende is: je kunt tegen het kwaad van het racisme nooit zo optreden als Hitler deed. Je kunt hun methodes niet overnemen. Die skinheads krijgen gevangenisstraf en komen dan weer vrij. In je middelen ben je beperkt. Het allerbelangrijkste is, dat er geen reden is voor onvrede bij grote massa's, zoals destijds. Je weet wel dat de afloop van de Eerste Wereldoorlog, de vrede van Versailles, niet zo'n gelukkige oplossing is

mee gehad in het gareel te lopen: Ja Meneer, Nee Meneer te zeggen.

Ik denk dat ik uit mijn oorlogswerk twee dingen heb overgehouden: ik ben erg tolerant, verdraagzaam, ze mogen me tegen mijn schenen schoppen, mits dat wellevend gebeurt. Omdat ik toen gezien heb, hoe intolerant de nazi's stonden tegenover mensen van een ander ras. En ik heb toen ontdekt wat racisme, wat discriminatie was. Als je Jehova's getuige was moest je naar een concentratiekamp, ook als je homoseksuel was, als je zigeuner was, puur om de geaardheid, puur om de afkomst. Dat heb ik eraan overgehouden."

geweest. Je moet een verliezer nooit vernederen tot op het bot. De Duitsers zijn teveel vernederd, daar moest wel een reactie op komen. Die is gekomen. Hitler sleepte er in *Mein Kampf* de joden bij om de schuld aan te geven. Dat is nu niet aan de orde. Ik ben ook niet zo benauwd voor die Centruumpartij, dat stelt niks voor."

"Heeft U nog altijd wat tegen de Duitsers?"

"Bij mijn generatie blijft wel wat rancune. Die rancune brengt mee, dat ik nooit in Duitsland op vakantie ben gegaan. Op een camping kon ik mij mateloos ergeren aan een rijke arrogante Duitser. Verdomme,

dacht ik, weer zo iemand. En ja hoor, hij was in de oorlog bij de Ortskommandantur in Breda geweest. Dan ging ik over mijn nek."

De ontvangst

In het algemeen werd de gastles door de leerlingen gewaardeerd, al waren er ook, voor wie de heer Van der Sanden weinig verrassends in petto had. Dat waren dan leerlingen die al wat beter in het onderwerp waren ingewijd.

Waar komt uw motivatie vandaan, vraag ik na de les, om jaar in jaar uit deze lessen te blijven geven?

Van der Sanden: "Het komt voort uit de goede ervaringen die je zo opdoet. Je ontmoet jonge mensen die geïnteresseerd zijn. Dat is motiverend. Om aan hen over te brengen, wat tolerantie en intolerantie is; dat arrogantie van alle tijden is. Als je kunt verwoorden en overbrengen wat wij hebben overgehouden aan die tijd - een bepaalde levenshouding - en je ziet dat die kinderen het begrijpen. Aan hun vragen merk je dat die een diepere achtergrond hebben.

JvO: "Kan dat wel in vijftig minuten?"

Van der Sanden: "Twee maal vijftig minuten is ideaal. Je moet ervan uitgaan dat de les door de leraar al goed voorbereid is. Bij iedere voordracht is het goed te beginnen met jezelf voor te stellen, wat je na die oorlog voor functies hebt bekleed, zodat men weet: wat voor vent staat er voor me?

Het kost even tijd om contact te krijgen. Het duurt een minuut of acht, negen. En ik ben wat dat betreft idealist: Ik wil per se dat het gehoor in mij gelooft. In vijftig minuten kan dat nauwelijks. Het tempo moet dan te hoog worden opgevoerd. Moeilijke woorden moet je uitleggen. Ik maak mee dat ze het woord 'collaboratie' niet kennen. Maar ik wil ook de minder geïnteresseerde leerlingen voor me winnen. Ik wil impact hebben, anders ga ik onbevredigd weg."

Nieuw racisme

JvO: "Uw landelijk netwerk zal toch vooral als doelstelling hebben dat er gewaarschuwd moet worden tegen nieuw racisme?"

Van der Sanden: "Die motivatie speelt bij mij zeker ook een rol. Maar het is een zwaar onderwerp. Het is ijdele hoop die boodschap zo te kunnen verweven in vijftig minuten. Denk niet dat je dat kunt bereiken. In klas-sen zitten soms jongelui die zichzelf slachtoffer vinden van buitenlanders, die met een

begin van vreemdelingenhaat zijn behept." *JvO:* "Maar er zitten toch ook vertegenwoordigers van minderheden in de klas, die zich juist erg gesteund voelen door uw boodschap?"

Van der Sanden: "Ja zeker, overduidelijk. Niet alleen etnische minderheden trouwens. Laatst was ik in een klas waarin een Jehova's getuige zat. De lerares vond het aardig dat ik voor die mensen als het ware sympathie opriep. Ik zag het meisje opfleuren, want ze werd er wel eens mee gepest.

Racisme is in wezen pesten. Ik kijk altijd rond wie er in de klas zitten. Eén keer ben ik uitgegleden, omdat de lerares niet verteld had, dat er een Rijksduits meisje in de klas zat, en ik mijn rancune teveel liet blijken..."

JvO: "Is het wel verstandig om in de klas te verklaren: Ik ga nooit in Duitsland op vakantie? Je creëert dan een sfeer van reserve tegen een bepaalde nationaliteit."

Van der Sanden: "Wij móeten wat zwart-wit werken, af en toe. Ik kan daar niet lang genuanceerd over praten. Ik ben tamelijk direct. Daarmee bereik ik het meeste effect. Vooral in de jaren vijftig en zestig had ik de behoefte niet om naar Duitsland te gaan, nu is dat anders. Ik zeg er ook duidelijk bij: het gaat om mijn eigen generatie. Ik zal niet gauw intiem worden met Duitsers van boven de zeventig. Maar ik heb geen problemen met de generatie-Boris Becker. De huidige generatie heeft voortreffelijke dingen gedaan. Ze geven zich rekenschap van het verleden. Duitse televisiemakers brengen fantastische historische documentaires.

Het werk

JvO: "Hoe kunnen scholen weten dat dit netwerk bestaat?"

Van der Sanden: "Ons gewest stuurt ieder jaar een circulaire. Maar we blijven niemand achterna lopen. Als ik drie keer achtereen niet wordt uitgenodigd, laat ik zo'n school maar verder lopen. Het zal wel te maken hebben met overladen lesprogramma's, maar ik vind het dan wel jammer, als je op die scholen een goede ervaring hebt gehad. Als je denkt dat je iets bereikt hebt.

Ik denk dat ik jaarlijks op vijftien tot twintig scholen kom. Het begint meestal in januari. Er is een hausse in de maand mei. Maar ik kan het best aan."

JvO: "Wordt het niet teveel een routine-aangelegenheid?"

Van der Sanden: "Ik zie kans me elke keer 'op te laden'. Ik bereid het altijd voor. Ik orden mijn map met documenten. Maar ik

De geschiedenis in kunstwerken

60 Meesterwerken voor uw geschiedenislessen

Leonezzoli, "Effecten van goed bestuur van de stad", 1539.
Opkomst handel en steden; secularisatie van het dagelijks leven; golfke

Holbein, "Hans van Sier", 1540.
Stichting Anglicaanse kerk

Munch, "Angst", 1894, 19 de eeuw

Picasso, "Moulin de la ville", 1912. Moderne kunst: de afwijking van het klassieke, abstractie, onderbreking

tte
TRANSPARENCIES
TO EDUCATE

De specialist in beeldtaal

TTE-Transparanten: de visuele dimensie in uw lessen
Beeldend en instructief, mooi en gemakkelijk

Geschiedenis in ku

Met gepaste trots presenteert TTE deze schitterende reeks. In een speciale handleiding voor geschiedenisdocenten is toegespitste informatie over elk kunstwerk kort bijeengezet. In 20 tot 30 regels worden de jaartallen aangereikt met de benodigde gegevens over de maker, de kunststroom, de context en de historische waarde of betekenis. Daardoor kunt u elke transparant ook zonder voorkennis en (bijna) zonder voorbereiding in de les gebruiken. In de onderstaande inhoudsweergave zijn telkens enkele mogelijkheden genoemd.

- "Joods kerkhof", Ruisdael, 1660: godsdienst-vrijheid in het eerste protestantse land.
- "Zelfportret", Rembrandt, 1659: het leven van de beroemdste Nederlandse schilder.

SOCIALE ASPECTEN 18E EN 19E EEUW:

- "Pelgrimstocht naar Cythera", Watteau, 1717: het decadente leventje van de adel.
- "De opstand", Daumier, 1860: de opkomst van de arbeidende klasse.
- "Vreemde verzameling", Goya, 1813-'20: hopeloze toekomst van adel en cultuur.
- "De grote rode draak en de vrouw gekleed met de zon", Blake, 1805-'10: angst voor de aardse realiteit (tijdens de Napoleonische oorlogen)
- "Meisje in wit", Wistler, 1862: aan het begin van de emancipatiebeweging van vrouwen.

TWEDE WERELDOORLOG:

- "The palace of windowed rocks", Tanguy, 1942: de consequenties van de oorlog.
- "Ontmoeting", Escher, 1944: vervaging van grenzen, strijd tussen goed en kwaad, leven en dood.

PREHISTORIE EN OUDHEID:

- "De schepping van de Adam", Michelangelo, 1511: Creationisten versus de evolutieer.

oudheid

MESOPOTAMIË:

- "De Toren van Babel", P. Breugel (de Oude), 1564: het Babylonische Rijk, ontstaan culturen, talen, hoogmoed en zondebesef.

EGYPTE:

- "Egyptische muurschilderingen", 1425-1417 v. Chr.: indeling naar sociale klassen en dagelijks leven.

GRIEKENLAND:

- "Het Parthenon", Athene, 447-432 v. Chr.: het klassieke voorbeeld van Griekse kunst.
- "Minotauromachia", Picasso, 1935: Europese cultuur en Griekse mythologie.
- "Aristoteles en de buste van Homerus", Rembrandt, 1653: twee giganten in de Griekse cultuur.
- "Veldslag van Alexander", Altdorfer, 1529: veldtochten van Alexander de Grote: Hellenisatie.

ROMEINEN:

- Standbeeld "Doryphoros", 450 v. Chr., naast "Romeinse Patricier met busten voorouders" 30 v. Chr.: invloed van Grieken op Romeinse cultuur.
- "De triomfboog van Constantijn", Colosseum Rome, 312-315: het Christelijke Rijk: symbool gecentraliseerd gezag.

MIDDELEEUWEN

- "Book of Kells", Northumbria, 800 A.D.: verbreiding Christendom via Ierland, voorbeeld van vroeg-Europese cultuur.
- "Carmina Burana - Lentelandschap", Duits manuscript, 13e eeuw: beginnende secularisatie.
- "Effecten van goed bestuur van de stad", Lorenzetti, 1339, Groei stedelijke centra in Italië, Gotiek, opkomst handel, secularisatie van het dagelijks leven.
- "Getijdenboek - De maand december", uit: "De zeer rijke uren van Jaen, Duc de Berry", Gebroeders van Limburg, 1415: de bereijacht, een typisch feodale activiteit: de laat-middeleeuwse perceptie van de werkelijkheid.
- "De Tuin der Lusten", J. Bosch, 1500: angst voor de Apocalyps, helse voorstellingen in 1500.
- Details van "De Tuin der Lusten": de paranoia en invloeden van alchemie en ketterij in die tijd.

DE NIEUWE TIJD

RENAISSANCE IN ITALIE:

- "Hertog van Urbino", Della Francesca, 1465: het individualisme van machtige heersers.
- "Studie van een vrouwenhoofd" en "Grotesque", Da Vinci, 1490: het geheime onderzoek naar fysiologie en anatomie.
- "Het onweer", Giorgione, 1505-1510: stormachtige veranderingen dreigen.
- "Veldslag van Alexander", Altdorfer, 1529: de nieuwe perceptie van mens, natuur en geschiedenis met een klassiek voorbeeld.
- "Studie van planten", Dürer, 1503: de revolutionaire omslag in observatie en weergave van de natuur.

REFORMATIE:

- "Het Laatste Oordeel", Michelangelo, 1536-1541: dreiging en angst voor een verdeelde kerk.
- "Hendrik VIII", Holbein, 1540: de stichter van de Anglicaanse kerk.

DAGELIJKS LEVEN IN DE LAGE LANDEN IN DE 16E EN 17E EEUW:

- "Boerenbruiloft", Bruegel, 1567: het volkse leven.
- "Vechtende kaartspelers", Brouwer, 1630: vermaak van het gewone volk.
- "Het melkmeisje", Vermeer, 1660: de eenvoudige plichten van de huishoudster.

Gebruik transparanten om nieuwe thema's te introduceren, het geheugen op te frissen en kennis te toetsen.

DESILLUSIES ARB. KLASSE/FIN DU SIÈCLE:

- "De absintdrinkster", Degas, 1876: onzekerheid en desillusies van de arbeidende klasse.
- "Angst", Munch, 1894: "Fin du Siecle" gevoelens.

DE TRANSITIE NAAR DE INDUSTRIËLE SAMENLEVING

REVOLUTIONAIRE ONTDEKKINGEN IN WETENSCHAP EN TECHNIEK

Nieuwe **optische technologie** en theorieën over **licht**, drie expressionisten:

- "Iris aan de rand van de vijver", Monet, 1919-1925
- "Sterrennacht", Van Gogh, 1889
- "Avond, Honfleur", Seurat, 1886

Invloed van **foto, film** en nieuwe concepten van beweging en ruimte

- "Naakt de trap afdalend, Nr. 2", Duchamp, 1912: Kubistisch schilderij.
- "Vogel in ruimte", Brancusi, 1925: beeldhouwwerk.
- "Mt. Williamson - Clearing Storm", Adams, 1944: de ontwikkeling van kunstfotografie.

Groeiende complexiteit van het bestaan. Reflectie in de kunst van het ontstaan van de moderne psychologie en de theorieën van **Freud** en **Einstein**:

- "Meisje voor de spiegel", Picasso, 1932: de werkelijkheid is relatief.
- "De volharding van het geheugen", Dali, 1931: De psycho-analyse legt het onderbewuste bloot.

OPTIMISME EN ANGST VOOR EEN GEAVANCEERDE TECHNOLOGISCHE SAMENLEVING:

- "De Droom", H. Rousseau, 1910: een naïeve reactie tegen de industriële stedelijke centra.
- "Drie vrouwen (le grand déjeuner)", Leger, 1921: de mens: de beste machine.
- "Gevangen arm", Giacometti, 1932: Het summum van mechanische innovatie.

Jongeren leren 83% via hun ogen.

Transparanten zijn makkelijk te gebruiken.

Voor de herinnering is het waargenomen beeld belangrijker dan begrip.

Je begrijpt het sneller wanneer je het ziet

De TTE-Tijdmachine

voor alle Geschiedenisdocenten

Biedt uw leerlingen onvergetelijke
indrukken bij hun reis door de tijd

Aan alle Geschiedenisdocenten,

Wie al met transparanten werkt weet hoe verhelderend deze voor leerlingen zijn. Vele docenten hebben inmiddels goede ervaring met de *'Transparanten Encyclopedie van de Wereldgeschiedenis'* met 160 kaarten en grafieken, het *'Bronnenboek'* met 80 sheets en *'Geschiedenis in Kunstwerken'*, dat 60 sheets biedt. Voor wie er nog niet mee werkt wordt het tijd kennis te maken met dit machtige onderwijs-hulpmiddel.

Dat kan nu op een fantastische manier. Er bestaat geen mooier en vollediger set dan de nieuwste TTE-produktie: het **'Super Kwartet van de Geschiedenis'**. Hierin zijn de zojuist genoemde series geïntegreerd.

- ▶ Maar liefst **300** transparanten maken het u mogelijk aan de hand van fraaie kleuren-projecties het verleden te tonen, letterlijk van de eerste mens tot de Duitse Hereniging. De kaarten, grafieken, bronnen en kunstwerken zijn thematisch en chronologisch geordend in vier ringbanden. Het *'Super Kwartet'* biedt een volledig systeem voor uw lessen dat in gebruiksgemak, effectiviteit en rendement de computer ver vooruit is. Dit is een ware 'tijdmachine': in een handomdraai verplaatst u voortaan de aandacht van uw leerlingen naar elke gewenste plaats en tijd. **Uw boodschap wordt professioneel, kleurrijk en indringend gepresenteerd.**

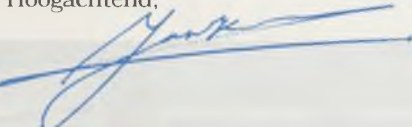
Op pagina 2 en 3 van deze nieuwsbrief vindt u meer informatie over deze 'tijdmachine'.

Aarzel niet, als u nog geen transparanten gebruikt in uw lessen: dit is een unieke gelegenheid.

En zij die al ervaring hebben?

Dat zijn kenners; Zij bestellen direct de aanvullende delen, als ze al een van de drie TTE-series bezitten waaruit het *'Super Kwartet'* is samengesteld.

Hoogachtend,

drs Jan Krol
directeur TTE

P.S. U kunt de bon in de bijgesloten produktfolder gebruiken voor bestellingen of voor het aanvragen van meer informatie. Bellen of faxen mag ook. Ik zie uit naar uw reactie.

TTE: European distributor of full-colour overhead sheets

BTW n° NL 084.055.364.801 Leveringsvoorwaarden als gedeponeerd bij de Kamer van Koophandel voor Twente en Salland nr. 60.577

▼ Rabobank Hengelo
Rek. nr. 11.16.08.139

▼ Postbank Amsterdam
Rek. nr. 60.29.374

▼ Rabobank Zetel Antwerpen
Rek. nr. 172-13.06.370-48

DE ROMEINSE TIJD:

- Kaarten: 10x
 - Italië ± 500 v. Chr.
 - Rome/Carthago
 - Romeinse Rijk 133 v. Chr.
 - Romeinse Rijk op zijn hoogtepunt
 - Verspreiding van het Romeinse gezag
 - Verspreiding van het Christendom
 - Handel in het Romeinse Rijk
 - De Grote Volksverhuizing
 - De Romeinse staatsinrichting 275 v. Chr. (s)
 - Ondergang Romeinse Rijk (s)
- Bronnen en kunstwerken: 5x
 - Het Forum in Rome
 - Romeinse aquaducten:
 - overzicht en drie bouwconstructies
 - Standbeeld "Doryphoros", 450 v. Chr., naast "Romeinse Patriër met busten voorouders" 30 v. Chr. invloed van Grieken op Romeinse cultuur
 - Speelgoed in het Oude Rome:
 - ruiter te paard - knikkers en ballen
 - pop van jute - dierenbeeldjes
 - "De triomfboog van Constantijn", Colosseum Rome, 312-315: het Christelijke Rijk; symbool gecentraliseerd gezag

DE RENAISSANCE:

- Kaarten: 1x
 - De Renaissance in Italië
- Bronnen en kunstwerken: 8x
- Nieuwe perceptie wereld
 - Het heelal: - geocentrische visie, Ptolemeus - heliocentrisch beeld, Copernicus
 - "Veldslag van Alexander", Altdorfer, 1529: de nieuwe perceptie van mens, natuur en geschiedenis met een klassiek voorbeeld
 - "Het onweer", Giorgione, 1505-1510: stormachtige veranderingen dreigen
- Individualisme/Perspectief
 - "Hertog van Urbino", Della Francesca, 1465: het individualisme van machtige heersers
 - Italiaanse schilderkunst, 1510: Bellini: "De Heilige Maagd van het veld"
- Studie Mens en Natuur:
 - Studie van vrouwenhoofd en "Grotesque", Da Vinci, 1490: geheime onderzoek naar fysiologie en anatomie.
 - Onderzoek menselijk lichaam: - het spierstelsel, Vesalius, 1543 - nu: via computer
 - "Studie van planten", Dürer, 1503: de revolutionaire omslag in observatie en weergave van de natuur.

DE REFORMATIE:

- Kaarten: 2x
 - Verspreiding Protestantisme
 - Europa in 1560
 - De Reformatie (oorzaak-gevolg)
- Bronnen en kunstwerken: 4x
 - De boekdrukkunst: - de eerste gedrukte bijbel - afbeelding Gutenberg
 - Oorzaken godsdienstoorlogen: "Het Ware Geloof" tegenover "de Antichrist", schilderij 1530
 - "Het Laatste Oordeel", Michelangelo, 1536-1541: dreiging en angst voor een verdeelde kerk
 - "Hendrik VIII", Holbein, 1540: de stichter van de Anglicaanse kerk.

ONTDEKKINGSREIZEN EN GEVOLGEN:

- Kaarten: 3x
 - De ontdekkingsreizen
 - Het Wereldrijk van Karel V
 - Europese overzeese koloniën, 1700

Met de 'TTE-tijdmachine' verplaatst u uw leerlingen naar elk moment in de geschiedenis

TTE maakt lesgeven gemakkelijk

SUPER KWARTET

BAND I: PREHISTORIE EN OUDHEID

PREHISTORIE:

- Bronnen en kunstwerken: 3x

Rivierdalculturen en Oudheid

- Wereldkaarten: 3x

MESOPOTAMIË:

- Kaarten: 5x
- Bronnen en kunstwerken: 7x

EGYPTE:

- Kaarten: 2x
- Bronnen en kunstwerken: 2x

DE GRIEKSE BESCHAVING:

- Kaarten: 5x
- Bronnen en kunstwerken: 9x

DE ROMEINSE TIJD:

- Kaarten: 10x
- Bronnen en kunstwerken: 5x

BYZANTIUM:

- Kaarten: 2x
- Bronnen en kunstwerken: 1x

BAND II: EUROPA EN DE WERELD 500 - 1850

WERELDKAARTEN

- Middeleeuwen: 2x
- Nieuwe Tijd: 2x

VROEGE MIDDELEEUEWEN:

- Kaarten: 2x
- Bronnen en kunstwerken: 4x

KAREL DE GROTE/NOORMANNEN:

- Kaarten: 3x
- Bronnen en kunstwerken: 2x

KRUISTOCHTEN EN ISLAM:

- Kaarten: 2x
- Bronnen en kunstwerken: 5x

LATE MIDDELEEUEWEN:

- Kaarten: 7x
- Bronnen en kunstwerken:
 - Manuscripten: 3x
 - Opkomst steden/Gotiek: 2x
 - Vrees apocalypse: 2x

RENAISSANCE:

- Kaarten: 1x
- Bronnen en kunstwerken: 8x

REFORMATIE:

- Kaarten: 2x
- Bronnen en kunstwerken: 4x
- ONTDEKKINGSREIZEN
 - Kaarten: 3x

LEVEN IN DE LAGE LANDEN

- Bronnen en kunstwerken: 5x

ABSOLUTISME/VERLICHTING

- Kaarten: 2x
- Bronnen en kunstwerken: 4x

FRANSE REVOLUTIE/ROMANTIEK:

- Kaarten: 3x
- Bronnen en kunstwerken: 4x

EUROPA 1815/UNIFICATIES:

- Kaarten: 3x
- Bronnen en kunstwerken: 2x

BAND III: EUROPA EN DE WERELD 1850 - NU

WERELDKAARTEN: 5X

DE INDUSTRIËLE REVOLUTIE:

- Kaarten/Grafieken: 6x
- Bronnen en kunstwerken:
 - Fabrieken/Arbeid/Urbanisatie/Techniek (16x)

WERELDOORLOG I EN VOLKENBOND:

- Kaarten: 3x ➤ Bronnen en kunstwerken: 4x

RUSLAND:

- Kaarten/Bronnen: 6x

CRISIS, FASCISME, WO II:

- Kaarten/Grafieken: 7x
- Bronnen en kunstwerken: 5x

KOUDE OORLOG/DEKOLONISATIE:

- Kaarten: 4x
- Bronnen en kunstwerken: 1x

EUROPA NA WO II:

- Kaarten/Grafieken: 4x

NIEUWE PERCEPTIE WERKELIJKHEID:

- Bronnen en kunstwerken: 4x

MENSELIJKE PROBLEMEN IN EEN TECHNOLOGISCHE WERELD:

- Bronnen en kunstwerken: 3x

MASSAMEDIA/ MASSA-PRODUKTIE

- Bronnen en kunstwerken: 4x

BAND IV: BUITENEUROPESE GESCHIEDENIS

WERELDKAARTEN: 4x

AFRIKA

- Kaarten: 5x
- Bronnen en kunstwerken: 5x
- IMPERIALISME & DEKOLONISATIE:
 - Kaarten: 5x

AMERIKA VOOR COLUMBUS:

- Kaarten/Bronnen: 4x

NOORD-AMERIKA:

- Kaarten/Grafieken: 9x
- DE WEST:
 - Bronnen en kunstwerken: 4x
- NATIONALISME, IMPERIALISME, RACISME:
 - Bronnen en kunstwerken: 4x

LATIJS-AMERIKA:

- Kaarten/Grafieken: 8x

AZIË:

- Kaarten: 2x
- MIDDEN-OOSTEN/ISRAËL:
 - Kaarten: 4x ➤ Bronnen: 2x
- OOST-AZIË/CHINA:
 - Kaarten: 10x
 - Bronnen en kunstwerken: 5x

JAPAN/KOREA:

- Kaarten: 4x
- Bronnen en kunstwerken: 5x
- ZUIDOOST-AZIË
 - Kaarten: 4x
- INDIA/PAKISTAN:
 - Kaarten: 7x
 - Bronnen en kunstwerken: 3x

AUSTRALIË EN OCEANIË:

- Kaarten/Grafieken: 4x

WERELDECONOMIE:

- Grafieken: 5x

EERSTE WERELDOORLOG EN VOLKENBOND:

- Kaarten: 3x
 - Europa voor WO I
 - Europa tijdens WO I
 - Europa na WO I
 - Oorzaak en gevolg: WO I (s)
- Bronnen en kunstwerken: 4x
 - Oorlogsposters en propaganda:
 - "Your King & Country Need You"
 - "Enlist Now" - "Women of Britain say: GO!"
 - Amerikaanse oorlogsposters: "The Navy Needs You!", "Can Vegetables, Fruit and the Kaiser too", "Let's keep the Glow in Old Glory"
 - Grenzen Europa: - vóór en ná WO I (kaarten)
 - - de grote vier in Versailles (foto)
 - Wilson en de Volkenbond: - in Parijs, foto
 - - met vredesduif, - tegenwerking congres, cartoons

RUSLAND:

- Kaarten/Bronnen: 6x
 - Rusland omstreeks 1100
 - De groei van Rusland 1505 - 1791
 - Groei van de Sovjet-Unie 1939-45
 - De Sovjet-Unie
 - Oorzaak en gevolg: Russische Revolutie (s)
 - De Sovjet-regering: - schema regerings- en partijstructuur - het Kremlin, foto
- CRISIS, FASCISME, WO II:
 - Kaarten/Grafieken: 7x
 - Werkloosheid, 1926-1938 (g)
 - Uitbreiding Nazi-Duitsland, 1933-1939
 - De As-mogendheden, 1939
 - WO II in Europa en Afrika
 - Verdeling Duitsland/Berlijn in 1945
 - Oorzaak en gevolg: WO II (s)
 - Wereldoorlog in Stille Oceaan (zie Japan Band IV)

- Bronnen en kunstwerken: 5x
 - De beurscrash van Wallstreet:
 - foto en krantenkoppen
 - Fotografie en propaganda: Mussolini
 - bezoek boerendorp, ± 1924
 - bezoek sulfietmijn op Sicilië, ± 1937
 - op toppunt van zijn macht, ± 1939
 - Het einde van het Derde Rijk:
 - Russen op Rijksdag - bunker van Hitler
 - "The palace of windowed rocks", Tanguy, 1942: de consequenties van de oorlog (zie Band II: Late M.E.)
 - "Ontmoeting", Escher, 1944: vervaging van grenzen,

JAPAN/KOREA:

- Kaarten: 4x
 - Japan 1200 - 1600
 - Imperialisme in Oost-Azië, 1842 - 1912
 - WO II in Azië en de Stille Oceaan
 - De Korea-Oorlog 1950 - 1953
 - Oorzaak/gevolg: Japans isolationisme (s)
- Bronnen en kunstwerken: 5x
 - Samurai soldaat - details van uitrusting
 - Kabuki-heater, twee toneelscènes
 - Japanse cultuur: - Japanse tuin - Europese tuin
 - Vrouwen in Japan: - kinderverzorging - verkiezingen
 - Koreaanse kunst: - bronzen drakekop - Kundika

ZUIDOOST-AZIË

- Kaarten: 4x
 - Imperialisme in India + Zuidoost-Azië, 1900
 - Koninkrijken in Zuidoost-Azië
 - Vietnam-Oorlog, 1957-1973
 - Zuidoost-Azië nu

Met een handleiding bij elke transparant

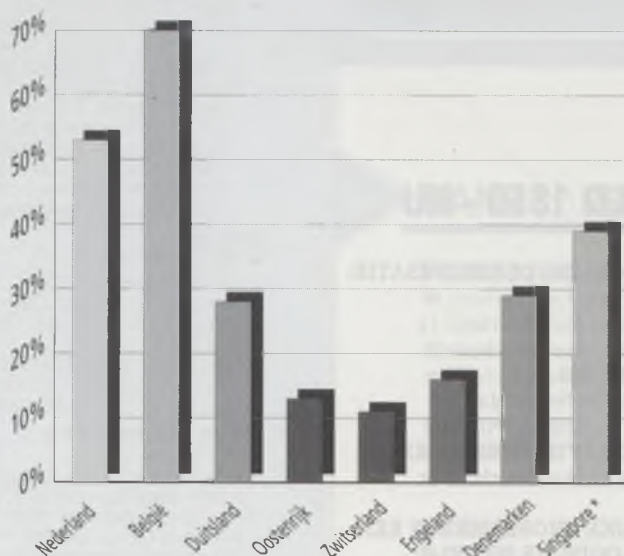
Deze vier banden met kaarten, bronnen en kunstwerken zijn dé uitkomst:

- voor de BASISVORMING en het werken met heterogene groepen
- bij alle onderwerpen voor S.O. en eindexamen nu de cesuur van 1917 is verlaten
- voor het klassikaal oefenen van structuurbegrippen en vaardigheden
- voor leerlingen van nu, door reclame en TV meer dan ooit visueel ingesteld, dus met behoefte aan goed en gedegen beeldmateriaal

U verwerft een enorme uitbreiding van uw kaartenassortiment en de modernste leermiddelen voor visueel geschiedenisonderwijs

SCHOLEN MET TTE-SETS IN GEBRUIK IN 2 1/2 JAAR TIJD

Snelle acceptatie van onze moderne leermiddelen. Kleinere landen lopen voorop door grotere internationale oriëntatie

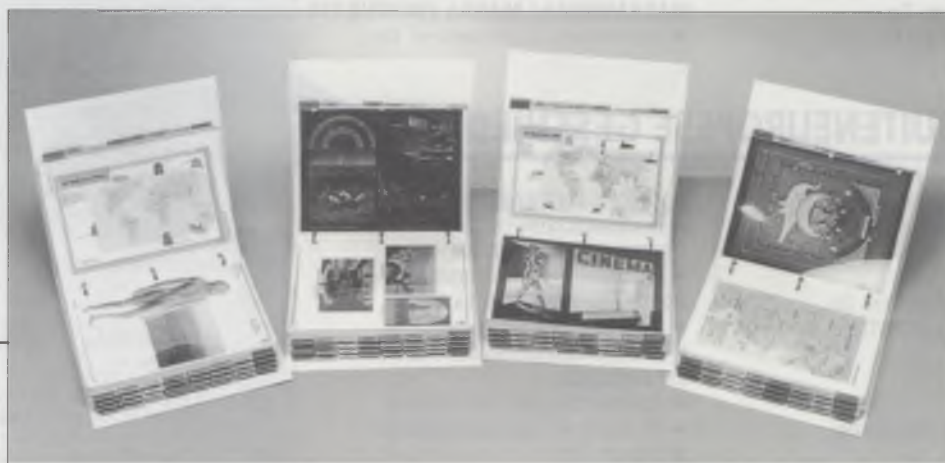
Percentage sets per land in relatie tot 8.260 gemalde scholen

* Opvallend succes in Singapore met Nederlandse prijsstelling

In dit "lage kosten-high tech" centrum in Azië ging in januari 1993 de eerste mailing met onze folders uit, verzorgd door AccuResources Library Services. In twee weken tijd werd maar liefst door 39% van de scholen besteld! Een logisch gevolg van de beoordeling van de TTE-producten door iedereen die ik daar sprak:

- ▼ nuttig
- ▼ gemakkelijk
- ▼ buitengewoon goedkoop

Een lokale docent: "Een prijs moet altijd worden gezien in relatie met het product en in dit geval krijg je duidelijk veel meer dan je betaalt". Zoals u wellicht heeft opgemerkt is altijd al zo geoordeeld in recensies in vakbladen als *Kleio*, *Digo*, en *Geschiedenis in de Klas*.

Band I
Prehistorie en Oudheid

Band II
Europa en de Wereld
500-1850

Band III
Europa en de Wereld
1850-Nu

Band IV
Afrika, Azië, Amerika

Ja, stuurt u mij:

BESTELBON

Vul de bon in en stuur deze in een gesloten envelop naar:

TTE
Int. Antwoord-
nummer 1796
7550 WB
Hengelo NL

U kunt ook
telefonisch
bestellen:
074-910795
of per fax:
074-426721

Gebruik
eventueel de
bestelbon uit
de kleuren-
folder.

☐ **Super Kwartet van de Geschiedenis**

300 fc sheets met kaarten, bronnen en kunstwerken in vier ringbanden:

- Bnd I: Prehistorie en Oudheid
- Bnd II: Europa en de Wereld 500-1850
- Bnd III: Europa en de Wereld 1850-Nu
- Bnd IV: Buiten Europese Geschiedenis

met f 150,- /BF 3000 korting

TTE 1993: f 1.886,- /BF 34.830

(Band I t/m 4 kunnen niet afzonderlijk worden aangeschaft)

☐ Ik kies voor betaling in twee halfjaarlijkse termijnen

Ik bestel afzonderlijk:

- ☐ Encyclopedie w/d Geschiedenis, 160 sheets, H/TTE 1992, f 869,- /BF 16.130
- ☐ Bronnenboek, 80 fc sheets, M/TTE 1991, f 689,- /BF 12.800
- ☐ Geschiedenis in Kunstwerken, 60 fc sheets, H/TTE 1992, f 478,- /BF 8.900

Kortingen:

Heeft u één van de drie bovenstaande sets die zijn geïntegreerd in het 'Super Kwartet', en bestelt u nu de aanvullende twee delen, dan verwerft u daarop f 100,- /BF 2.000 korting, plus een vierde ringband en alles wat verder nodig is om het 'Super Kwartet' in te richten. Heeft u reeds twee delen en u bestelt nu het laatste deel, dan maakt u aanspraak op f 50,- /BF 1.000 korting. Aankruisen indien van toepassing:

Ik maak aanspraak op een korting van:

- ☐ f 50,- /BF 1.000
- ☐ f 100,- /BF 2.000

☐ Stuur meer informatie

TTE heeft bankrekeningen in Nederland en België.

Voor Nederland zijn de prijzen inkl. BTW, voor België exkl. 6% B.T.W. tot juli 1993, en daarna exkl. 19,5% BTW. (Dit als gevolg van de nieuwe EEG richtlijnen sinds januari '93) Alle prijzen zijn exclusief verzendkosten.

De transparanten zijn alleen als volledige set en niet via de boekhandel leverbaar.

Naam: _____

m / v School: _____

Type: _____

Adres: _____

Tel: _____

stwerken

Transparanten werpen een nieuw licht op het vak.

Een nieuw didactisch concept. U verwerft hiermee:

▼ Elastisch lesmateriaal

Een schilderij of kunstwerk is multi-interpretabel. Het thema zelf, de bedoeling van de schilder of de historische achtergrond kan centraal worden gesteld.

▼ Nieuwe ingangen voor maatschappij- en mentaliteits-geschiedenis

Ook sentimenten als angst, hoop en vreugde van de mens in het verre verleden en de moderne tijd kunnen voortaan in de geschiedenisles op indringende wijze worden getoond en bespreekbaar gemaakt.

▼ De mogelijkheid tot systematische, historisch-culturele vorming

De verbeeldingskracht wordt gestimuleerd. De leerling leert kunstwerken contextueel, vanuit de historische achtergrond, te benaderen en waarderen.

▼ Een praktijk gerichte handleiding

Er worden algemene vragen geboden en ideeën voor verwerkingsopdrachten. Bij elk kunstwerk wordt er naast de toegesneden informatie voor de geschiedenisles uitgebreide, veelzijdige achtergrondinformatie verstrekt.

▼ Een uitkomst voor het literatuur-onderwijs

Eindelijk beschikken de talen-secies over beeldmateriaal dat de tijd zichtbaar maakt waarin een roman of gedicht werd geschreven.

Geïntegreerd

"Geschiedenis in kunstwerken" biedt een heel bijzondere uitbreiding op het "Bronnenboek". Niet alleen worden wederzijds leemtes opgevuld. Met beide sets beschikt u over zo'n breed scala aan beeld-materiaal, dat u voortaan in staat bent bij vrijwel alle onderwerpen historische ontwikkelingen en tegengestelde visies te laten zien. Beter dan ooit kunt u boeiende vergelijkingen maken door verschillende combinaties van transparanten te tonen. Iedere dag komt dit uw lessen ten goede.

We bieden ook een speciale inhouds-opgave, waarin beide sets worden geïntegreerd. Al het beeldmateriaal van de prehistorie tot de industriële revolutie komt dan chronologisch thematisch geordend bijeen in één ringband. In de andere ringband bevinden zich dan alle transparanten die gegroepeerd zijn rond thema's over de moderne en Buiten-Europese geschiedenis.

Bestelt u beide sets ineens, dan geldt een korting van f100,- (BF 2.000). Beschikt uw school reeds over een van deze sets, dan geldt f 50,- korting. Zie pag. 4 en bestelbon.

Bronnenboek van de wereldgeschiedenis

Het TTE-Bronnenboek biedt met 153 gebruiksvorwerpen, kunstwerken, posters, foto's en reconstructies een brede basis voor de visualisering van het verleden. U kunt moeiteloos en op pakkende wijze tal van onderwerpen concreet maken.

LEVEN IN EEN GECOMPLICEERDE HOOG INDUSTRIELE SAMENLEVING

DE MENS MET EEN NIEUWE PERCEPTIE VAN DE WERKELIJKHEID:

- "Number 1", Pollock, 1948: orde en chaos in bestaan en universum.
- Detail, "Number 1", vergeleken met micro fotografische opnamen, Pollock, 1948
- "Capricorn", Tobey, 1957: materie en energie in de micro-kosmos.
- "Crystal sculpture" en "Microlandscape", Sonfist, '68-'69: de interventie van de mens in het natuurlijk evenwicht.
- "Australian Coast Project", Christo, 1969: de groei van de ecologische beweging (terug naar de natuur).

DE MENSELIJKE PROBLEMEN IN ONZE TECHNOLOGISCHE WERELD:

- "Meta-Matic #17", Tinguely, 1959: Depersonalisatie; de penetratie van machines in ons leven.
- "The friendly grey computer - Star gauge model #54", E. Kienholz, 1965: de elektronische slaaf.
- "Cinema", Segal, 1963, "Walking Man", Trova, 1964: anonimiteit van de mens in een supertechnologische wereld.

MASSAMEDIA/ MASSA-PRODUKTIE

- "5 Deaths, 11 Times in Orange", Warhol, 1963: overheersing door massa-communicatie.
- "Soft washstand", Oldenburg, 1965: de onopgemerkte schoonheid van lopende band produkten.

WERELDGECHIEDENIS

AMERIKA: DE WEST

- Ritueel "Chilkat tapijt", Tlingit Indianen, 1850-75: cultuur van de verdwijnende Indiaanse bevolking.
- "The Lackawanna Valley", G. Innes, 1855: "The American Destiny", kijk blanken op de openlegging van het "Wilde Westen".
- "The Gateway Arch", E. Saarinen, 1963-1965: de "Trek naar het Westen" en de Louisiana Purchase, 1803.
- "July Hay", Th. H. Benton, 1943: groeiend Amerikaanse nationalisme.

AMERIKA: 20e EEUW

- "Mural Project at Shaw Community Health Centre", Black Hide, Washington D.C.: de "Black Movement".
- "Mirrored Flag", J. Rosenquist, 1971: triomf in de ruimte, de eerste stap op de maan in het Amerikaanse tijdperk.

AFRIKA EN AZIË:

- "Benin Hoofd", Bini-tribe, c. 1550: voorouderlijk geloof en tradities.
- "Herberg in de bergen", Yen Ts'u-y, 12e e.: Chinese wetenschappelijke prestaties in de Gouden Eeuw van de Sung Dynastie.
- "Gandesvari", Tantrisch schilderij van Hindoeïstische mythologische Godheid, 17e e.: Oosterse perceptie van mens en kosmos.

totaal-visualisering

Vul de antwoordkaart in en stuur deze zonder postzegel naar ons terug.

U betaalt pas nadat u uw bestelling heeft ontvangen.

Alle prijzen zijn incl. B.T.W. en verzendkosten. De transparanten zijn alleen als volledige set leverbaar en niet verkrijgbaar via de boekhandel. Prijzen onder voorbehoud. TTE heeft bankrekeningen in Nederland en België. Een luxe-opbergband met tabbladen wordt gratis bijgeleverd.

Moderniseer nu en verbreed de basis voor uw visueel onderwijs in de jaren 90

JA

BESTELBON

IK VERZOEK OM TOEZENDING VAN:
(aankruisen wat van toepassing is)

- ☐ BRONNENBOEK VAN DE WERELDGECHIEDENIS
"Treasures of the World", SF-TTE, 1991, a f 689,- (BF 12.800)
- ☐ DE GESCHIEDENIS IN KUNSTWERKEN
"Images of Man and Change", M-TTE, 1992, a f 478,- (BF 8.900)
☐ Met aanspraak op f 50,- /BF 1.000 korting. Wij hebben reeds een of meer Geschiedenis in Kunstwerken (of Bronnenboeken).
- ☐ BRONNENBOEK EN GESCHIEDENIS IN KUNSTWERKEN
met f 100,- (BF 2.000) korting, a f 1067,- (BF 19.700)
- ☐ ENCYCLOPEDIË VAN DE WERELDGECHIEDENIS
"World History Maps/Graphs", H-TTE, 1992, a f 689,- (BF 16.130)
- ☐ TRANSPARANTEN-ATLAS VAN DE WERELDGECHIEDENIS
"World History Maps", H-TTE, 1990, a f 689,- (BF 12.800)
- ☐ ATLAS EN BRONNENBOEK V/D AMERIKAANSE GESCHIEDENIS
"American People", H-TTE, 1988, a f 478,- (BF 8.900)
- ☐ AMERIKA: GESCHIEDENIS EN GEOGRAFIE
"The People and the Dream", SF-TTE, 1991, a f 448,- (BF 8.300)

INFORMATIE over alle TTE-sets voor: ☐ Gesch. & Kunstgesch.
☐ Aardrijkskunde ☐ Biologie ☐ Natuurkunde ☐ Scheikunde

- ☐ Advies over de aanschaf van een overheadprojector (gratis)
- ☐ Ik wil gaarne op de hoogte blijven van TTE's nieuwe plannen, produkten en aanbiedingen.

Alle prijzen zijn incl. B.T.W. en verzendkosten. De transparanten zijn alleen als volledige set leverbaar en niet verkrijgbaar via de boekhandel. Een luxe-opbergband met tabbladen wordt gratis bijgeleverd.

Ik ga over tot **TOTAAL-VISUALISERING** van mijn lesprogramma. Stuur mij het:

- ☐ **Totaalpakket totaal-visualisering** met f 225,-/BF 4.500 korting:
Encyclopedie, Bronnenboek, Geschiedenis in Kunstwerken én
☐ **Atlas en bronnenboek van de Amerikaanse geschiedenis**
voor BAVO/HAVO/VWO-ASO, tesamen 364 fc.sheets a f 228,- (BF 42.230)
☐ **of: Amerika: geschiedenis en geografie**
voor BAVO/HAVO/VWO-TSO, tesamen 355 fc.sheets a f 225,- (BF 41.630)
- ☐ **Basispakket totaal-visualisering** 300 sheets, f 150,-/BF 3.000 korting:
Encyclopedie, Bronnenboek en Kunstwerken a f 188,- (BF 34.830)

Bestelt u twee of meer sets, dan geldt f 50,-/BF 1.000 korting.

Bestelt u voor meer dan f 500,-, plaats dan indien gewenst een kruisje:
☐ Ik betaal in twee halfjaarlijkse termijnen plus f 5,- adm. kosten.

Naam: Dhr./Mevr. _____

School: _____

Adres: _____

Plaats: _____

Tel.: _____ School type: _____

U kunt ook telefonisch bestellen: 074 - 91 07 95
of per fax: 074 - 42 67 21 (België: eerst 00-31)

NL B
TRANSPARENCIES
TO EDUCATE

De TOTAAL-VISUALISERING van uw lesprogramma

TTE TRANSPARANTEN-SETS VERBETEREN EN VEREENVOUDIGEN UW GESCHIEDENISLESSEN

Met het **basispakket**, en met het **totaalpakket** van de sets voor **totaal-visualisering**, heeft u altijd uw kaarten, grafieken en bronnen klaar:

	Encyclopedie		Bronnen	Kunst-	Sub-	Am.	Am.
	Kaarten	Grafieken	boek	werken	totaal	Atlas	Geogr.
Oudheid	23x	7x	22x	9x	61x	1x	-
Middeleeuwen	12x	5x	11x	6x	34x	1x	-
Europa na 1450	29x	19x	49x	35x	132x	8x	3x
Afrika	8x	1x	11x	1x	21x	1x	-
Midden-Oosten	7x	2x	15x	2x	26x	-	1x
Overig Azië	24x	2x	19x	3x	43x	5x	3x
Noord-Amerika	7x	-	9x	6x	22x	75x	49x
Latijns-Amerika	8x	3x	13x	-	24x	3x	1x
Wereld algemeen	18x	8x	4x	10x	40x	4x	12x

Dr. P. Vandepitte, voorzitter van de Ver. Gesch. leraren België, schreef zoals alle recensenten: "...een krachtig pleidooi voor het gebruik. Wie beschikt over het *volledige pakket*, heeft een onmisbaar instrument om zijn leerstof te visualiseren en stil te staan bij aspecten die de geschiedenis juist boeiend maken. Dit met een knipoogje naar de leraren Estetica. Over de prijs hoeft men niet te zeuren: vergelijk met de prijs van wandkaarten. Het is een goede gelegenheid om bij de directie een en ander aan de vragen..." In: *Nieuwsbrief*, 1992 no.1

MODERNISEER NU EN GA OVER TOT DE TOTAAL-VISUALISERING VAN UW LESPROGRAMMA

AANBIEDINGEN

BASISPAKKET TOTAAL- VISUALISERING

- ▼ Encyclopedie
- ▼ Bronnenboek
- ▼ Kunstwerken

Samen 300 sheets,
korting f 150,-
(BF 3000)

TOTAALPAKKET TOTAAL-VISUALISERING

- ▼ Encyclopedie van de Wereldgeschiedenis
 - ▼ Bronnenboek van de Wereldgeschiedenis
 - ▼ Geschiedenis in Kunstwerken
 - ▼ en: Atlas en bronnenboek van de Amerikaanse geschiedenis (Voor Bavo/Havo/VWO-ASO)
 - of: Amerika: geschiedenis en geografie (Voor Bavo/Mavo/Havo-TSO)
- Samen 364 (of 355) sheets,
korting f 225,- (BF 4000)

TTE-Transparanten-SCHATKISTEN

- maken een einde aan het probleem van onvolledige sets vaak verouderde wandkaarten in het vaklokaal
- zijn duurzaam in gebruik
- maken het mogelijk in een handomdraai een toepasselijke kaart of kleurrijke afbeelding te tonen. Elke klassikale bespreking wordt daardoor gemakkelijker en het leerrendement voor iedere leerling verhoogd.

- sets

in ieder lokaal

Della Francesca, 'Hertog van Urbino', 1465
Individualisme van nieuwe, machtige heersers

'De tuin der lusten', Bosch
Angst voor de
Apocalyps, ± 1500

Dalí, 'De volharding van het geheugen'
Invloed psycho-analyse op kunst en

Daumier, 'De opstand', 1860
Het ontstaan van de
arbeidende klasse

Gebroeders Limburg
'Decemberpagina', 1415
De bereijding, een typisch
feodale activiteit

N Kleio 9/93: 2.300 A3+
B Digo 11/93: 1.200 A5
N DM 4/94: 2.225 A4
B DM 4/94: 700 A4
N Res: 2.000 A4

N Kleio 9/92: 2.300 A3+
N GidK 10/92: 1.200 A5
N OMO 10/92: 525 A4
B Digo 11/92: 1.200 A5
N DM 4/93: 2.225 A4
B DM 4/93: 700 A4

NE PAS AFFRANCHIR

TRANSPARENCIES
TO EDUCATE

NO STAMP NEEDED

RÉPONSE PAYÉE
PAYS-BAS

TRANSPARENCIES TO EDUCATE

Int.Antwoordnummer
C.C.R.I. Numéro 1796
7550 WB HENGEL (O)

P. Bruegel, 'Boerenbruloff', 1567
Volkleven in de 16e eeuw

vraag altijd of de klas bepaalde vragen voorbereidt. Als het kan met de naam erbij. Dan weet de leerling dat hij serieus wordt genomen. Ik heb er een hekel aan als ze obligaat zitten te luisteren."

"Het mislukt ook wel eens. Soms ga je weg en denk je: wat blijft er van hangen? Dat ligt dan mede aan de voorbereiding van de docent. Goede raad aan elke docent: vraag aan de klas of die een dergelijk bezoek op prijs stelt. Laat het aansluiten op wat al behandeld is. Dan kan die 'primaire geschiedenisbron' wel langskomen. Over veertig jaar kan dit niet meer! Dan heb je alleen maar de verhalen op de video's en in de boekjes."

JvO: "Veertig jaar? Ik denk wel korter."

Van der Sanden: "Ja het is korter. Hee, ho even, ik hoop hier nog jaren mee door te kunnen gaan! Het zal afnemen als er mislukkingen komen. Net als een topsporter moet je er op het juiste moment een punt achter kunnen zetten. Onze groep bestaat nog uit honderdvijftig mensen, en de coördinatoren hebben tweemaal per jaar een bijeenkomst. Om de twee jaar is er een landelijke bijeenkomst voor de hele groep.

Er komt heel wat bij kijken om een groep leerlingen goed toe te spreken. Niet ieder van ons is het in dezelfde mate gegeven. Acht jaar geleden, toen ik aan dit project ging meedoen, kregen wij zes dagen van voorbereiding, afgerond met een proefles. Ik ben erg kritisch maar realiseer me dat je de didactische eisen niet te ver kunt opvoeren."

JvO: "Zegt U nou: Dit is een wapen in de strijd tegen racisme?"

Van der Sanden: "Nou nee, dat vind ik niet

Stichting Samenwerkend Verzet 1940-1945

In iedere regio zijn er gastsprekers die kunnen worden uitgenodigd om op scholen een les te verzorgen. Zij vertellen vanuit hun persoonlijke ervaringen over de Tweede Wereldoorlog.

De commissie Jeugdvoorlichting van de stichting heeft als regio-secretariaten, waarmee scholen contact kunnen opnemen:

Friesland: T. van der Laan, Prins Clausplein 18, 8935 DA Leeuwarden.

Tel. 058-887796.

Groningen: F. Koolhof, De Weiart 376, 7811 BC Emmen. Tel. 05910-11088.

Drente: zie Groningen.

Twente: H. Bulters, Horstlaan 2, 7502 AM Almelo. Tel. 05490-60514.

Gelderland/kop van Overijssel: W. Lassche, Schepershof 37, 6902 AR Zevenaar.

Tel. 08360-25155.

Utrecht: J. Boer, Meerdinklaan 6, 3702 TE Zeist. Tel. 03404-19114.

Gooi/Eemland: J. de Lange, Jacob van Campenlaan 1, 1222 KB Hilversum.

Tel. 035-836006.

Noord-Holland: D. Trump, Bosch en Vaartstraat 23 I, 2012 LG Haarlem.

Tel. 023-316184.

Zuid-Holland (midden): mw. N.C. Caspers, Cees Laseurlaan 303, 2597 GH Den Haag.

Tel. 070-3248766.

Rijnmond: J.C. Bastiaanse, Wilhelminasingel 33, 2641 JD Pijnacker.

Tel. 01736-92064.

Noord-Brabant (west): mw. L. van Rooij, Grote Spie 113, 4819 CP Breda.

Tel. 076-215012.

Noord-Brabant (oost): H. Hendriks, Amundsenlaan 121, 5623 PP Eindhoven.

Tel. 040-443774.

Limburg (noord): J.J. van Eijck, Muntstraat 160, 5931 LW Tegelen.

Tel. 077-731918.

Limburg (midden en zuid): J. Starmans, Welterlaan 5-7, 6417 CE Heerlen.

Tel. 045-714532.

Zeeland: P. Simpelaar, Schorpioen 15, 4501 AH Oostburg. Tel. 01170-54328.

zo. Je moet het belang van deze lessen ook niet overschatten. Ik denk dat je er een steentje aan bijdraagt.

In de loop van de jaren krijg je de neiging het alsmaar meer te gaan relativiseren. De offers

die Nederland - uitgezonderd het joodse volksdeel - in de Tweede Wereldoorlog heeft moeten opbrengen vallen immers weg bij die in Rusland en Oost-Europa."

Vereniging 'Kinderen uit de Japanse bezetting en de Bersiap 1941-1949'

Leden van de Werkgroep Jeugdvoorlichting van deze vereniging kunnen door scholen worden uitgenodigd om over hun jeugdervaringen te spreken. Zij zijn actief in verschillende regio's. Scholen die belangstelling hebben kunnen contact opnemen met het secretariaat van de werkgroep:

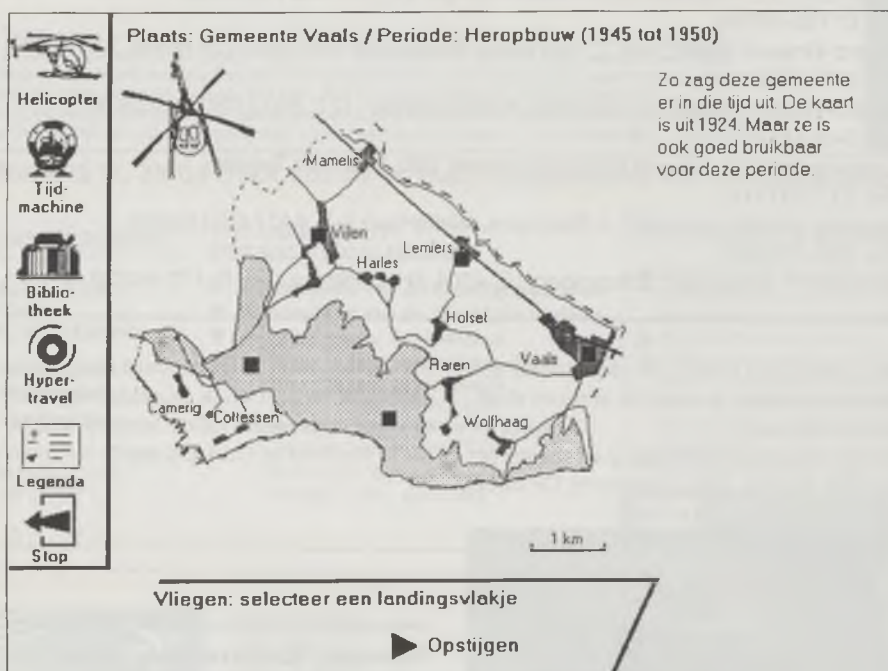
Mevr. C. Suverkropp, Copernicusstraat 103, 2561 VS Den Haag. Tel. 070-3650788.

Limburg-online

Hub Stohr, Roel Verstaen en Thijs van Vugt

Een van de workshops tijdens het VGN-congres in Leeuwarden in april j.l. was gewijd aan de mogelijkheden van de computer bij omgevingsonderwijs. Docenten verbonden aan de Hogeschool Katholieke Leergangen in Sittard lieten zien hoe gevarieerd gewerkt kan worden met een databank van regionale gegevens.

In dit artikel lichten zij hun project toe.

Je laat de helicopter een landingsplaats zoeken. (Het beeldscherm is in werkelijkheid in kleur in tegenstelling tot de illustraties bij dit artikel.)

kleio

nummer 7/93
pagina's 26 en 27

De basisvorming houdt onder andere in dat binnen het geschiedenisonderwijs de eigen omgeving expliciet aandacht moet krijgen. Zo kan een leraar in Limburg te maken krijgen met vragen als:

Wat was de invloed van de Dertigjarige Oorlog op het inwonertal van Sittard?

Hoe reageerde de Maastrichtse aardewerk-industrie op de economische crisis van de jaren dertig?

Welke effecten had de opkomst van de mijnbouw op het Heerlense verenigingsleven?

Hoe zat zo'n typisch Limburgse vakwerkboerderij ook al weer in elkaar?

Op de Hogeschool Katholieke Leergangen Sittard heeft men naar wegen gezocht om docenten daarbij te helpen. De vakgroep Geschiedenis heeft meegewerkt aan het opzetten van een databank waarin gegevens over de Limburgse geschiedenis kunnen worden opgeslagen. Een leraar hoeft dan voortaan niet meer door weer en wind naar de plaatselijke bibliotheek te fietsen, maar kan op school achter de computer de antwoorden vinden. Of nog beter: hij kan ze zijn leerlingen zelf op laten zoeken!

Limburg-online slaat twee vliegen in één klap: het biedt leraar en leerlingen de kans om op een eigentijdse manier gegevens over de geschiedenis van de eigen regio op te slaan of op te vragen.

Domesday

Na zijn troonsbestijging in 1066 liet de Normandiër Willem de Veroveraar een beschrijving van zijn nieuw verworven gebieden in Engeland maken. Koninklijke klerken reisden het hele land af om te horen en te zien wat ieder aan land bezat, hoeveel edelen en horigen daarop leefden, waar markten werden gehouden, waar kloosters lagen, enzovoort. De resultaten werden neergelegd in de twee dikke delen van het Domesday-book, dat voor Willem de basis werd voor bestuurlijke en fiscale hervormingen en dat sindsdien voor historici een belangrijke bron is bij de bestudering van het middeleeuwse Engeland.

In datzelfde Engeland werd in de jaren tachtig

Tijdmachine

Kies een periode.

Perioden

Prehistorie	
Romeinse tijd	(-51 tot +400)
Vroege Middeleeuwen	(400 tot 950)
Hoge Middeleeuwen	(950 tot 1250)
Late Middeleeuwen	(1250 tot 1500)
Nieuwe tijd eerste fase	(1500 tot 1794)
Franse tijd	(1794 tot 1815)
Verenigd koninkrijk	(1815 tot 1839)
Belgische tijd	(1830 tot 1839)
Pré-industriële tijd	(1839 tot 1870)
Industrialisatie	(1870 tot 1918)
De eerste wereldoorlog	(1914 tot 1918)
Interbellum	(1918 tot 1940)
De tweede wereldoorlog	(1939 tot 1945)
Heropbouw	(1945 tot 1950)
1950 tot 1960	
1960 tot 1970	
1970 tot 1980	
1980 tot 1990	
1990 tot 2000	

► Reis door de tijd

► Terug naar de kaart

Met de tijdmachine verplaats je je in de geschiedenis.

vens van historische en geografische aard. Het systeem is bestemd voor leerlingen van de hoogste groepen van het basisonderwijs en de laagste jaren van het voortgezet onderwijs, dus voor leerlingen van 10 tot 16 jaar. Het is de bedoeling dat leerlingen in hun eigen omgeving informatie verzamelen voor de vakken aardrijkskunde en geschiedenis (en eventueel ook maatschappijleer, economie, kunstgeschiedenis en biologie). Dat kan gecombineerd worden met kleine onderzoekjes in bibliotheken, archieven en in het veld. De resultaten van die activiteiten worden (niet vakgericht) opgeslagen in de databank. Deze informatie is bovendien door henzelf en anderen via telefoon en computer (dus "online") weer op te vragen bij de centrale computer, die bij een bedrijf in Nederland staat.

tig van deze eeuw een onderwijsproject uitgevoerd dat in zijn naam al verwees naar deze historische voorouder: het Domesday-project. Er werd een databank ingericht en gevuld met informatie over alle regio's, steden en dorpen in Engeland. Het was voornamelijk beeldmateriaal van kaarten en foto's, dat werd opgeslagen op een beeldplaat. Als aanvulling daarop werd via de computer tekstuele informatie aangeboden. Een luchtfoto van een dorp kon daardoor als uitgangspunt dienen om uiteindelijk gegevens te verkrijgen over de kerk op die foto. Leerlingen en docenten van scholen

verzamelden informatie over hun school- en woonomgeving en brachten deze zelf in dat bestand in.

Limburg-online

Sinds 1990 zijn de vakgroepen Geschiedenis en Aardrijkskunde van de Hogeschool Katholieke Leergangen Sittard betrokken bij het opzetten van een project dat qua idee overeenkomt met dat Engelse.

Limburg-online (LOL) is een telematica-databank met voornamelijk hoofdzakelijk gege-

De meerwaarde van een databank

De historische en geografische gegevens, waartoe LOL zich op dit moment beperkt, zijn over het algemeen reeds op andere wijze opgeslagen. Zij zijn bijvoorbeeld te vinden bij gemeenten, provincies en particulieren, in boeken, tijdschriften en kaarten, bij bibliotheken en archieven. Maar de databank geeft een flinke meerwaarde ten opzichte van de andere informatiedragers. Als de inhoud gemakkelijk in een boekje kan worden opgeschreven dat een plaats kan krijgen op de boekenplank in de kast, dan is zo'n bestand overbodig. In LOL is echter een groot aantal gegevens bijeengebracht dat nu in verschillende bronnen op verschillende plaatsen is opgeslagen.

Vanaf het prille begin is er bovendien gestreefd naar een geschikte, flexibele en gebruikersvriendelijke zoekstructuur. Daardoor is de informatie op een logische en overzichtelijke wijze geordend, zodat men vrij vlug en gemakkelijk toegang kan krijgen tot de gegevens. Zo kan iedere leerling en iedere docent op eenvoudige en tijdsbesparende wijze in het klaslokaal het materiaal raadplegen.

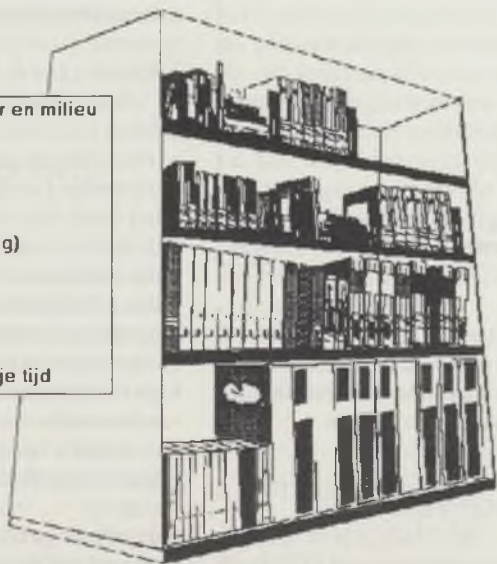
Tot op zekere hoogte is de informatie ten behoeve van eigen onderzoek te manipuleren.

Elke databank functioneert pas goed als hij een behoorlijke omvang heeft. De manier van werken bij Limburg-online en de over-

In de boekenkast zoek je een onderwerp.

Boek raadplegen

Landschap, natuur en milieu
Stad/dorp
Bedrijvigheid
Mensen (Bevolking)
Politiek
Cultuur
Ontspanning & vrije tijd

Kies op een onderwerp door erop te klikken

► Terug naar de bibliotheek

Je kunt nu bladeren.

Boek raadplegen

BOEK04 LOL
Pagina nr 4 Totaal 4 pagina's

De kaart laat zien hoeveel boomgaarden er in 1924 bij Sint Geertruid lagen. Let op de uitgestrekte gebieden rondom het dorp die uit **boomgaarden** bestonden. De fruitteelt was toen erg belangrijk voor de boeren. In de boomgaarden stonden bijna alleen maar **hoogstambomen**.

(bron: topografische kaart, 1924)

▶ Voorgaande pagina

▶ Terug naar de bibliotheek

Zo kan een beeldscherm eruit zien bij het raadplegen van een boek.

Boek wijzigen

Eijsden Laag-Caesteit, Oude Zaagmolen 1729

De Zaagmolen in Laag-Caesteit.

Deze watermolen is een **houtzagerij**. De machines in deze zagerij worden met waterkracht aangedreven. De molen is gebouwd in 1729. De foto geeft de toestand van de molen in 1950 weer.

▶ Verwijder deze pagina

▶ Verplaats deze pagina

▶ Wijzig deze pagina

▶ Maak een nieuwe pagina

▶ Terug naar bladeren tijdens het wijzigen

Zo ziet een beeldscherm eruit bij het wijzigen van een boek.

kleio

nummer 7/93
pagina's 28 en 29

draagbaarheid daarvan op andere regio's zouden kunnen leiden tot een forse uitbouw van het materiaal in de toekomst.

De interface van LOL

Bij de opzet en de invulling van LOL heeft de leerling steeds centraal gestaan. Juist omdat de leerling niet alleen het bestand raad-

pleegt, maar omdat hij ook zelf informatie kan invoeren en opslaan in de vorm van kaarten, grafieken, foto's, tekeningen en teksten, worden er hoge eisen gesteld aan een aantrekkelijke vormgeving en eenvoudige bediening van het programma. Zo'n programma heet in het vakjargon van de computerdeskundigen een interface.¹

Het gebruik van een apart interface op de (school)computer los van de videotex voor de datatransmissie met de centrale computer heeft een aantal voordelen.

Het zoeken van gegevens

Als eerste moet genoemd worden dat in de interface een zoekstructuur is opgenomen. Die maakt het mogelijk om offline (dus zonder telefoonkosten...) te bepalen welke gegevens opgevraagd of verzonden moeten worden.²

De zoekstructuur is drievoudig van aard, maar gemakkelijk te hanteren.

1. Op een kaart van Nederland kan de leerling met een helicopter op zoek gaan naar een 'plaats'. Natuurlijk zijn er meerdere schaalniveaus: hij kan de helicopter laten landen in Zuid-Limburg, in het Heuvelland, in Margraten of in het centrum van Maastricht. Op al deze steeds kleiner wordende gebieden kan informatie liggen opgeslagen.

2. Via een *tijdmachine* kan de leerling reizen in de 'tijd'. Er zijn een twintigtal perioden onderscheiden die de gehele geschiedenis van prehistorie tot heden omvatten. De oudere tijdvakken (zoals de middeleeuwen) zijn natuurlijk langer en minder goed te begrenzen, de recente in de twintigste eeuw beslaan slechts een decennium.

3. Tenslotte kan de leerling in een *boekenkast* op 'inhoud' zoeken. Er is gekozen voor een indeling in zes hoofdstukken om zo goed en zo kwaad als dat gaat de totale (complexe en weerbarstige) werkelijkheid te vangen:

- het landschap, de natuur en het milieu;
- de nederzettingen (met o.a. de opbouw en de infrastructuur van steden en dorpen, hun gebouwen);
- de mensen (met o.a. demografische en sociale gegevens);
- de bedrijvigheid (met o.a. economische informatie);
- de politiek en het bestuur (met o.a. indelingen, beleidsplannen en verkiezingsuitslagen);
- de cultuur en de vrije tijd.

Uiteraard zijn deze hoofdstukken nog verder opgesplitst via trefwoorden.

Het invoeren van gegevens

Een tweede voordeel van de interface is dat de leerlingen door deze software in staat worden gesteld om zelf op een relatief eenvoudige wijze informatie in te voeren en te bewerken. Limburg-online werkt onder MS-Windows, dus het hele programma werkt via het toetsenbord maar kan ook met de muis bestuurd worden.

Wanneer leerlingen met LOL aan de slag willen gaan kunnen ze meteen al gebruik maken van een groot aantal standaardkaarten. De interface biedt dus zelf al een schat aan gegevens, met name in de vorm van kaarten op verschillende schaal en voor diverse perioden. Die interface is dus een soort atlas voor de eigen omgeving. Met behulp van de interface (overigens via het tekenprogramma Paintbrush) kunnen bovendien de reeds aanwezige kaarten bewerkt worden, waardoor te lokaliseren data in kaart kunnen worden gebracht. Ook kunnen tekeningen en grafieken gemaakt worden. Het is zelfs mogelijk om met bestaande afbeeldingen en foto's te werken. De interface bevat tevens een eenvoudige tekstverwerker voor het inwerken en wijzigen van teksten, waarbij de leerling kan kiezen uit verschillende typen pagina's en meerdere opmaakvarianten.

De leerlingen kunnen dus via de interface hun gegevens in de vorm van teksten, illustraties, grafieken en kaarten maken. In Limburg-online heet een bestand, bijvoorbeeld over de activiteiten van de bierbrouwerijen in Gulpen in het interbellum, een 'boek'. Als een leerling klaar is met zijn bestand, kan een boek na controle door de docent via de telefoonlijn naar de centrale computer in Nederweert worden verzonden. Na nog een controle door de bestandsbeheerder wordt het 'boek' definitief in de databank opgenomen.

Geschiedenisonderwijs en LOL

Met de invoering van de basisvorming en de veranderingen in het eindexamen worden geschiedenisleraren de laatste tijd gedwongen opnieuw na te denken over de invulling van hun onderwijs. In KLEIO verschijnen regelmatig artikelen over kerndoelen en structurbegrippen, over "nieuwe" inhouden en vaardigheden. In de inleiding tot dit artikel werd daar al naar verwezen.

Limburg-on-Line biedt tal van mogelijkheden om de doelen waarop de basisvorming en het nieuwe eindexamen mikken, te realiseren. Via LOL kunnen tenminste drie ei-

gentijdse onderwijsdoelen voor het onderwijs in geschiedenis en staatsinrichting gerealiseerd worden.

1- Limburg-online kan een prikkel zijn om omgevingsgericht onderwijs in het basis- en voortgezet onderwijs daadwerkelijk toe te passen.

De bestanden gaan over de eigen woon- en schoolomgeving, de leerlingen werken in de omgeving (gegevens bijeenprokkelen, interviews houden, kaarten intekenen) en concretiseren de algemene leerstof met voorbeelden uit de omgeving. Zij kunnen daarbij zelf op beperkte schaal onderzoek doen en de resultaten hiervan opslaan en voor een breed publiek beschikbaar stellen. Ook kunnen zij aan de slag met behulp van door anderen verzamelde gegevens.

2- Via Limburg-online kan de leerling op functionele en vakinhoudelijk verantwoorde wijze kennis maken met de moderne informatietechnologie. Uit de beschrijving is duidelijk dat hierbij het accent ligt op de informatieverwerking en niet op de technische aspecten van telematica. Het technische instapniveau ligt dankzij de eenvoudige interface uitgesproken laag. De leerlingen hebben de mogelijkheid om zelf gegevens geschikt te maken voor verzending naar en opslag in een databank en weten de weg om materiaal daaruit te halen.

3- De leerlingen kunnen met behulp van LOL zelf op een aangepast niveau historisch onderzoek doen. Uiteraard geldt dit voor het verzamelen van gegevens uit bestaande en verspreide bronnen, het op een aantrekkelijke manier presenteren via boekjes en het invoeren in de centrale computer. Op die manier wordt de computer ingeschakeld als een instrument bij de verwerking van leerstof. Leerlingen kunnen echter even goed LOL gebruiken als leverancier van informatie. Dan selecteren zij materiaal uit het bestand en analyseren dat. Zo kunnen zij een vooraf opgestelde vraagstelling (bijvoorbeeld over het multi-culturele karakter van de mijnbouwsamenleving in Zuidoost-Limburg) op juistheid controleren. Op beide manieren reconstrueren de leerlingen zelf een beeld van de samenleving in het verleden en het heden.

Ervaringen uit de onderwijspraktijk

Limburg-online heeft het afgelopen jaar proefgedraaid op acht scholen in het Heu-

velland, het meest zuidelijke deel van Nederland. Twee basisscholen en zes scholen voor voortgezet onderwijs werkten eraan mee. Tijdens die proefperiode heeft het accent gelegen op het zelf maken en zelf invoeren van boekjes.

Over het algemeen waren de ervaringen van zowel docenten als leerlingen positief tot zeer positief. Vrijwel alle scholen wilden na afloop van de testfase met LOL doorgaan.

Natuurlijk waren er ook problemen. Zo kende de interface een aantal kinderziekten. Op didactisch en organisatorisch gebied liep nog niet alles naar volle tevredenheid. Dat kwam vooral omdat de meeste scholen maar één computer ter beschikking hadden waarop Limburg-online draaide. Daardoor kon niet klassikaal gewerkt worden bij het invoeren van de boekjes. Dat leverde vooral in het voortgezet onderwijs organisatorische rompslomp op. Het verzamelen van de nodige gegevens, onder andere met behulp van veldwerk, leverde af en toe een aantal voor omgevingsgericht onderwijs in het algemeen kenmerkende moeilijkheden op.

Op het ogenblik worden de ervaringen uit de proeffase in Limburg-online verwerkt. Zo wordt de interface nader geperfectioneerd en wordt het begeleidend materiaal verder ontwikkeld. Het is de bedoeling om in het begin van het schooljaar 1993/1994 met een groot aantal scholen in de provincie Limburg aan de slag te gaan. Bovendien wordt bekeken in hoeverre en op welke termijn er soortgelijke projecten in andere delen van Nederland kunnen worden opgezet.

Uiteindelijk zal het aan de gebruikers van Limburg-online liggen in hoeverre omgevingsgericht geschiedenisonderwijs met de computer een ver toekomstideaal dan wel een fascinerende schoolnabije realiteit wordt.

Noten

1. Voor de technische kant van Limburg-online dragen KL-Transfer uit Sittard, Telematica International uit Nederweert en het Technologiecentrum Limburg uit Heerlen zorg. De vakgroepen Geschiedenis en Aardrijkskunde van de HKLS zijn verantwoordelijk voor de inhoudelijke opzet en vulling van de database.
2. De telefoonkosten zijn voor scholen beheersbaar gehouden: slechts bij rechtstreeks contact met de centrale computer in Nederweert voor het verzenden dan wel opvragen van informatie is een online verbinding (met telefoonkosten) noodzakelijk.

Maria van Hongarije

Koningin tussen keizers en kunstenaars

Renée Schreuder

Vanaf 12 september wordt er een dubbeltentoonstelling gehouden in het Museum het Catharijneconvent in Utrecht en het Noordbrabants Museum in Den Bosch. Het is het belangrijkste onderdeel van een groot project rond Maria van Hongarije, dat ook muziekuitsvoeringen, een film en een aantal publikaties omvat.

De tentoonstellingen duren tot 28 november.

De tentoonstellingen, de catalogus en de film geven samen een indruk van de halve eeuw voor het uitbreken van de Opstand in de Nederlanden en zijn daarom zinvol bij het eindexamenonderwerp in 1995-96.

De historische aspecten van het leven van Maria van Hongarije zijn te zien op de tentoonstelling in Utrecht. De kunsthistorische kant komt vooral in Den Bosch aan de orde. Dankzij goede samenwerking met Hongarije zijn er veel voorwerpen die nog niet eerder in Nederland te zien zijn geweest.

hof en hofcultuur en de levensloop van Maria van Hongarije. In Den Bosch zijn het twee thema's, de keizerideologie rond Karel V en het maecenaat van Maria.

Maria van Hongarije

Maria van Hongarije werd in 1505 in Brussel geboren als vijfde kind van Philips de Schone en Johanna van Castilië (de Waanzinnige).

kleio

nummer 7/93
pagina's 30 en 31

Net als haar broers en zussen werd zij opgevoed in het besef te horen tot een dynastie die zij onvoorwaardelijk moest dienen. Alle kinderen waren pionnen in de huwelijkspolitiek van Maximiliaan I die later door Karel V zou worden voortgezet. Door deze politiek werd het onbetekenende Habsburgse Rijk tussen 1477 en 1555 een supermacht in Europa.

Maria werd al op de prille leeftijd van zes maanden verloofd met de nog niet eens geboren zoon van de koning van Hongarije. Op achtjarige leeftijd werd ze naar Wenen gestuurd om daar verder opgevoed te worden door haar grootvader Maximiliaan I. Een jaar later werd het voorgenomen huwelijk met de Hongaarse troonopvolger Lodewijk II bevestigd, samen met een huwelijk tussen Maximiliaan en de dochter van de Hongaarse koning. Een dubbelhuwelijk tussen de Habsburgers en het Hongaarse koningshuis dus. Maximiliaans plaats werd uiteindelijk ingenomen door Ferdinand, zijn kleinzoon.

Het huwelijk werd tenslotte in 1521 voltrokken. Het zou maar vijf jaar duren. Lodewijk II stierf na de veldslag tegen het Ottomaanse Rijk in Mohács in 1526. Maria moest vluchten, en leidde een aantal jaren een zwervend bestaan.

Na de dood van haar tante Margaretha van Oostenrijk kreeg ze van Karel V het verzoek deze op te volgen als landvoogdes van de Nederlanden. Ze accepteerde op voorwaarde dat niet langer geprobeerd zou worden haar nogmaals uit te huwelijken. Ze wilde trouw blijven aan haar overleden echtgenoot. Verder stelde ze zich volledig in dienst van de Habsburgse dynastie. In 1531 werd ze benoemd tot landvoogdes in een vergadering van de Staten-Generaal.

Tijdens haar bewind kreeg ze meerdere malen te maken met opstanden, zoals die in Gent in 1539. Toen de rebellen verklaarden dat het slechte bestuur dat Karel V over hen had ingesteld hen tot hun daden gedreven had, was Maria hogelijk beledigd. Ze vroeg ontslag, maar dat kreeg ze niet. Later schreef ze "dat het volk der Nederlanden de onderdanigheid niet kent die onmisbaar is in een monarchie. (--) Voor een vrouw, vooral als zij weduwe is, is een dergelijke ongedwongen omgang niet doenlijk. (--) Bovendien wordt een vrouw nooit zo gerespecteerd en gevreesd als een man, wat haar positie ook is."

Maria van Hongarije bleef in functie tot 1555. Toen deed Karel V afstand van de Nederlanden ten gunste van zijn zoon Filips II. Filips probeerde haar nog te overreden om te

blijven, maar ze wilde met Karel mee terug naar Spanje en bovendien had ze een hekel aan Filips. In 1558 stierf ze in Spanje, in 1574 werd ze bijgezet in het Escoriaal.

De religie

Al tijdens haar verblijf in Hongarije had Maria contact met mensen als Erasmus en Luther. Erasmus droeg zijn *De vidua christiana* aan haar op. Later zou ze er herhaaldelijk op aandringen dat Erasmus naar de Nederlanden terug zou keren. Luther droeg vier *Trostpsalmen* aan haar op.

Het Hongaarse hof was volgens geruchten in de periode van Maria 'besmet' met lutherse opvattingen. Toen zij de landvoogdij over de Nederlanden aanvaardde moest ze echter beloven het katholieke geloof trouw te blijven. Wel probeerde ze de plakkaaten tegen de protestanten verzacht te krijgen.

In 1544 werd Willem van Oranje naar haar hof in Brussel gestuurd om hem te onttrekken aan de invloed van zijn protestantse omgeving. Hij zou er tien jaar blijven. Maria was zeer gecharmeerd van hem. Ze speelde een belangrijke rol bij het tot stand komen van zijn huwelijk met Anna van Buren.

Culturele betekenis

Maria van Hongarije was zeer geïnteresseerd in jacht, kunst, muziek en zij las graag. Ook besteedde ze veel tijd aan het laten bouwen van jachtkastelen en paleizen. Mede hierdoor werd de invloed van de renaissance in de Nederlanden merkbaar. De landgoederen Mariemont en Binche waren haar favoriete verblijfplaatsen. Ze liet ze door Jacques du Broeucq ontwerpen.

Ze haalde veel kunstenaars naar haar hof in Brussel en verstrekte opdrachten aan onder andere Titiaan. (Een van zijn werken is te zien in Den Bosch.) Schilderijen, glasramen en vooral wandtapijten hadden haar warme belangstelling.

De landvoogdes had ook een rijke bibliotheek met handschriften en gedrukte boeken. De meeste had ze geërfd van Margaretha van Oostenrijk. Het totaal aantal titels bedroeg zo'n 330, variërend van theologie en wijsbegeerte tot poëzie en romans.

Dankzij Maria werden veel muziekstukken gecomponeerd, en vele werden aan haar opgedragen. Ze bezat muziekmanuscripten van de beroemdste componisten van haar tijd. Bovendien had ze een kollektie van meer dan 200 muziekinstrumenten.

Maria van Hongarije was een trotse en eigenzinnige vrouw, die haar leven in dienst heeft gesteld van de Habsburgse dynastie en een belangrijke bijdrage heeft geleverd aan de roemrijke geschiedenis van haar familie.

Met dank aan Jacqueline Kerkhoff en Ellen Marrenga.

LITERATUUR

J. Kerkhoff, 'Maria van Hongarije, koningin tussen keizers en kunstenaars', in: *Catharijebrief* nr.42, juni 1993.

J. Kerkhoff, 'Getrouwd met de dynastie. Habsburgse huwelijkspolitiek aan het einde van de vijftiende en in het begin van de zestiende eeuw', in de tentoonstellingscatalogus.

J. Kerkhoff, 'Het hof van landvoogdes Maria van Hongarije in de jaren 1531-1555', in: *Ex Tempore*, jg.10, afl.1, 1991.

J. de Jongh, *De Koningin. Maria van Hongarije, landvoogdes der Nederlanden* (Amsterdam, 1981⁵).

J. de Jongh, 'Maria van Hongarije', in: *Vrouwen in het landsbestuur* (Den Haag 1982).

R. van Roosbroek, *Willem van Oranje* (Den Haag 1978).

Boek van de maand

N.J. Maarsen bespreekt:

J.M. Schulte Nordholt,
De mythe van het Westen. Amerika als laatste wereldrijk
(Meulenhoff, Amsterdam 1992) 294 blz., prijs f45,-

In onze tijd, waarin gevoelens van Westerse eigenwaarde zozeer het voorwerp van twijfel, ja afkeer zijn geworden en manifestaties ervan al gauw van het beschuldigend etiket 'etnocentrisme' worden voorzien, is het de moeite waard om nog eens na te gaan, waaruit die gevoelens van eigenwaarde en superioriteit zich nu ontwikkeld hebben.

Een belangrijke bijdrage daartoe levert Schulte Nordholt met zijn boek *De mythe van het Westen*. Het verscheen vorig jaar bij Meulenhoff.

Schulte Nordholt beschrijft in zijn boek een grootse, levenskrachtige mythe: die van de gang der Westerse beschaving die zich hierdoor kenmerkt dat grote politieke, 'imperiale' macht, hecht geloof, christelijke deugdzzaamheid en zendingsdrang steeds tesamen voorkomen ergens in de ruimte van 'het Westen'. Die gang heeft zich niet afgespeeld op één plaats; van Oost naar West is die politieke macht doorgegeven aan een ander Christelijk imperium.

De mythe behelst mede de geschiedenis van de overdracht van die macht, van de 'translatio imperii', sedert het Romeinse Rijk. In die gedachtegang is Amerika het Laatste Wereldrijk: Amerika's heerschappij betekent het 'einde van de geschiedenis'.

De indeling van het boek

De hoofdstukken 1 tot en met 4 geven de voorgeschiedenis van deze 'Amerikaanse mythe'.

Die verre voorgeschiedenis heeft een 'heidense' component: de Antieke tijdvakken-theorie die we ondermeer bij Ovidius aantreffen en die naar haar aard een vervals-theorie was. Later, toen het Romeinse Im-

perium een christelijk imperium geworden was, werd het Oud-Testamentische boek Daniël (hoofdstuk 2) in dezelfde richting geïdentificeerd: het Romeinse Rijk was het laatste wereldrijk, zijn val zou samenvallen met de komst van het Rijk Gods. Aangezien dat uitbleef werd, ook toen het Romeinse Imperium verdwenen was, in het Westen de opvatting gehuldigd dat dit toch, maar op een andere manier, was blijven voortbestaan: het had de vorm aangenomen van het Duitse keizerrijk, het 'Heilige Römische Reich Deutscher Nation'. (Er waren er ook die het Romeinse Rijk in het omhoog strevende Frankrijk dan wel in Engeland zagen voortleven).

Toen Amerika ontdekt werd begon de mythe zich daarop te richten. Echter, Spanje noch Frankrijk noch de Nederlanden voelden zich bij een 'translatio' betrokken. Heel anders lag dat in Engeland dat door vele extatisch gelovigen beschouwd werd als de springplank

kleio

nummer 7/93
pagina's 32 en 33

naar de ECHTE grote (en laatste) 'Translatio'; daar, in de Nieuwe Wereld, zou Christus zijn Eeuwig Rijk laten beginnen.

In de hoofdstukken 5, 6 en 7 wordt Amerika behandeld als plaats van die 'translatio'. Daar zou als voorbereiding op het nieuwe paradijs de bekering van de laatste heidenen plaatsvinden (zo speelde in allerlei koloniale ondernemingen deze bekering een belangrijke rol). De emigrerende gelovigen voelden zich het nieuwe Israël; zij waren Gods Volk onderweg, zij reisden door de wildernis op weg naar het Nieuwe Jeruzalem (de door de werkelijkheid afgedwongen spanning tussen pretentie en berouw over tekortschieten en hoovaardigheid, tussen droom en daad en tussen illusie en teleurstelling zouden samen met de 'onderweg'-gedachte het grondpatroon gaan vormen van de Amerikaanse geschiedenis).

In Amerika schoot de beweging diep wortel (zo werden de 13 koloniën gezien als de nieuwe 12 stammen Israëls). De religieuze getinte taal die bij deze heilsmythe hoorde, werd de taal van de Amerikaanse Revolutie en zou tot op vandaag de politieke retoriek religieus blijven kleuren.

In de hoofdstukken 9 tot en met 14 komt dan de ontwikkeling van de mythe van de 'translatio imperii' in Amerika zelf aan de orde. Schulte Nordholt analyseert de vragen die de nieuwe 'Romeinen' zich stelden en de voorstellingen die zij met zich meedroegen.

Zo komt aan de orde of Amerika nu echt iets nieuws was, of dat zijn geschiedenis het vervolg was op en de vervolmaking van de Westerse beschaving; de auteur laat zien hoe beide voorstellingen naast elkaar leefden en vurig verdedigd dan wel aangevallen werden. Ook wijdt hij aandacht aan de plaats van de 'wildernis' in de mythe: de ongerepte Wildernis die gemoed en karakter staalde en de mens met God in harmonie bracht, de Wildernis als 'garden of the world', 't nieuwe Paradijs, de Wildernis als de 'frontier' die het karakter van de Amerikaanse democratie bepaald had.

De aanvaarding van de imperiale opdracht betekende natuurlijk ook dat men zich bezon op Amerika's positie in de wereld. Zo kreeg de gedachte vorm van een wereldwijde 'Manifest Destiny': '...Ours is the supreme position. The Great Republic has come into its own; it stands first among the peoples of the earth ...'

Deze lotsbestemming zou, zo meenden vele Amerikanen, vorm krijgen in een groot Angelsaksisch Verbond, dat overigens voorzover

het ging om de Verenigde Staten, ook bedoeld was om Amerika tegen agressie te beschermen mede door de Britse hegemonie ter zee te steunen.

De sluiting van de cirkel zou plaats vinden door de ontmoeting van het nieuwe Imperium en China. Amerika zou China kerstenen, samen zouden de beide rijken de wereldvrede vestigen en handhaven ...

Niet slechts als gevolg van de desillusie die deze ontmoeting heeft opgeleverd, leeft het probleem van de sluiting van de cirkel en daarmee van het 'Einde der Geschiedenis' in het huidige Amerika volop. Er is grote onzekerheid over het definitieve van de 'translatio': de wereldwijde doelstellingen worden niet gehaald, de Westerse waarden worden uitgehold door materialisme en overconsumptie. Men vraagt zich, met Fukuyama, af, of 'Het Oosten' diezelfde kant zal opgaan; in dat geval zal het einde van de geschiedenis de permanente heerschappij betekenen van liberalisme, kapitalisme, materialisme en overconsumptie.

Beoordeling

De historicus Schulte Nordholt heeft, het is duidelijk, een belangrijk thema gekozen, belangrijk zowel voor onze kennis van het verleden als voor onze kijk op vandaag en morgen; in de behandeling klinken immers de zorgen en problemen van nu en, waar zulks voor de hand ligt, fantasieën over de toekomst mee.

De taalkunstenaar Schulte Nordholt heeft ervoor gezorgd dat zijn boek grote poëtische, evocerende kwaliteit kreeg (op kostelijke wijze heeft hij, om maar iets te noemen, gebruik gemaakt van de uitspraken van getuigende predikers en andere gelovigen).

Dat de thematiek zo duidelijk gekozen is vanuit hedendaagse zorgen en vragen, betekent dat het boek als het ware vraagt om stellingname. Beheersen dit soort voorstellingen nu ook ons denken en waarnemen? De bekende uitspraak bijvoorbeeld dat de as van de wereldmacht bezig is zich te verleggen van de Atlantische Oceaan naar de Stille Zuidzee, heeft die ook deze mythische component? Hééft onze beschaving superioriteit? Wat is de betekenis van de Verenigde Staten voor de beschaving waarvan wij deel uitmaken?

Intrigerend is temidden van al deze vragen Schulte Nordholts uitspraak: '... de westerse beschaving heeft ... een universele pretentie ... en die lijkt tenslotte waar te zullen worden ,

omdat het ... niet meer de westerse beschaving is, maar een amalgaam van volken en culteren dat de hele wereld omspant ...' (161).

Tenslotte nog een enkele kanttekening bij dit boeiende boek.

Zoals gezegd, Schulte Nordholt toont duidelijk zijn grote liefde voor het onderwerp van zijn leven: Amerika. Misschien maakt die liefde hem ook hier en daar wat minder scherp ziend: zo worden de vernietiging van de oorspronkelijke wildernis en de verworping door westers toedoen van Amerika's oorspronkelijke bewoners zeker genoemd, maar de vraag, wat deze wandaden betekend hebben voor de vitaliteit van de mythe heeft hij niet gesteld, terwijl toch in Amerika schuldgevoelens ten opzichte van de leefomgeving en de Indianen volop leven.

De bronnen komen vaak uit dezelfde elitehoek, preken en wereldbeschouwingen. Ik heb me afgevraagd in welke mate de mythe eerst in Europa en later in Amerika nu gemeengoed werd. Ik ben er benieuwd naar of een kwantitatief onderzoek, zoals Merritt gedaan heeft (R.L. Merritt, 'The emergence of American nationalism: a quantitative approach', in *American Quarterly* XVII, 1985, pp. 319-335), op die vraag antwoord zou geven.

En als laatste, misschien moet nog eens als een reactie op dit boek, de mythe beschreven worden van het 'Ex Oriente Lux': de kracht ervan manifesteert zich heden ten dage in de intense aandacht voor het Hindoeïsme en Boeddhisme. Vast en zeker zou in dat boek beschreven worden welke goede eigenschappen de dragers van de Westerse mythe onderweg verloren hebben: wat minder geloof in maakbaarheid, wat meer eerbied voor het andere en de ander en wat meer aandacht voor het gevoelsmatige en irrationele.

RECENSIES

In 't kort

In 't kort is een rubriek waarin maandelijks de uitgaven die bij de redactie zijn ontvangen worden aangekondigd. Een selectie uit deze boeken wordt in een later nummer van *Kleio* besproken.

Voor een schoolbibliotheek kunnen 'kijk'-boeken zeer waardevol zijn. Al kleeft natuurlijk aan dit soort boeken ook een onmiddellijk nadeel: we leven al in zo'n 'kijk'cultuur, hoe krijgen we ze aan het lezen! Toch is deze 'In 't kort' geheel gewijid aan fotoboeken.

In de serie 'Oude Beschavingen' zijn bij Time-Life Boeken twee delen verschenen: *Inca's, heersers over leven en dood* en *Egypte, land van de farao's*.

De oorspronkelijke Amerikaanse serie is tot stand gekomen in samenwerking met een wisselend team van adviseurs/deskundigen. Voor het deel over de Inca's waren dat Gordon F. McEwan, assistent-conservator bij het Denver Museum en gespecialiseerd in het dal van Cuzco en de oorsprong van het Incarijk, prof. Michael E. Moseley, antropoloog aan de Universiteit van Florida te Gainesville, en prof. R. Tom Zuidema, kenner van het Andesgebied en als archeoloog verbonden aan de Universiteit van Illinois te Urbana.

Voor het deel over Egypte staan garant David O'Connor, hoogleraar in de Egyptologie aan de Universiteit van Pennsylvania, Dennis Forbes, o.a. uitgever van *KMT*, een tijdschrift over het oude Egypte, en prof. Mark Lehner, archeoloog en verbonden aan het Oosters Instituut van de Universiteit van Chicago.

Een aantal zaken zijn opmerkelijk. De boeken ogen 'goedkoop', maar aan tekst en beeld is veel aandacht besteed. De lay-out is uitnodigend, evenals de tekst die zeer leesbaar is, ook voor middelbare scholieren. Dat er meerdere mensen aan de boeken hebben gewerkt is niet te merken: de bijdragen vormen een vloeiend doorlopend verhaal. De verantwoording van het beeldmateriaal is gedegen, evenals de uitgebreide bibliografie. Voor de Nederlandse uitgave is het wel een handicap dat het vrijwel allemaal Amerikaanse publicaties betreft. Het overgrote deel daarvan zal moeilijk bereikbaar blijven voor geïnteresseerden hier ten lande. De index is beperkt en verwijst tevens naar illustraties.

Kortom voor de docent bij de lesvoorbereiding en de leerling bij het maken van een werkstuk handzame boeken die hun prijs van f49,90 waard zijn.

Bij The Reader's Digest NV (Amsterdam) verscheen *Nederland rond 1900*. Dit prachtige boek is opgedragen aan prof. Manning (hoogleraar moderne geschiedenis te Nijmegen) en Frans den Ouden (hoofdredacteur van Reader's Digest Nederland). Beiden stonden aan de wieg van dit boek en zijn kort achter elkaar voor de voltooiing ervan overleden.

P.W. Klein voerde samen met Manning de hoofdredactie van een keur van Nederlandse vakspecialisten.

Het boek bevat negen thematische hoofdstukken, 'Land en volk', 'Dagelijks leven', 'Monarchie, bestuur en politiek', 'Bedrijfsleven en financiën', 'Verkeer en communicatie', 'De Nederlandse samenleving', 'Cultuur, onderwijs en wetenschap', 'Nederland en de wereld' en 'Op de drempel van een nieuwe tijd'. In elk hoofdstuk is vervolgens een onderwerp op een dubbelpagina extra aangezet met foto's. In zijn voorwoord vermeldt Klein niet welke auteur voor welk onderdeel verantwoordelijk is. De inhoudelijke opzet van het boek wordt überhaupt niet verantwoord.

Een onderdeel 'Momenten' sluit het boek af, waarin voor ieder jaar enkele feiten met betrekking tot sociaal-culturele ontwikkelingen in Nederland in de periode 1890-1914 worden gegeven. Opmerkelijk van het lijstje aanbevolen literatuur is dat de boeken van Jan en Annie Romein ontbreken.

De prijs van dit zeer verzorgde boekwerk is f99,50. Het register is zeer uitgebreid en maakt de 320 bladzijden goed toegankelijk.

Heeft het jaar 1900 een magische klank, ook de jaren 60 hebben dat zeker. Voor de generatie geschiedenisleraren die nu (in meerderheid) voor de klas staat, bevat *Weet je nog wel* een verzameling bekende en minder bekende foto's (z/w) uit hun eigen schooltijd. Voor de leerlingen van nu zal dit fotoboek, begeleid door uitstekende teksten een mogelijkheid bieden de jeugd van hun ouders te beleven. Provo's, communes, stikkies en hippies; rock 'n roll, underground en Bob Dylan; Joost den Draaijer, piratenzenders en Boudewijn de Groot; commercie en doping; *Ik Jan Cremer*, de BBK, Tien over Rood, het biefstuksocialisme en Den Uyl; homosexualiteit en minirok; Cuba-crisis en de Kennedy's - een willekeurige opsomming van beelden uit die tijd.

Dit plaatjesboek is uitgegeven door M&P Uitgeverij (Weert), de eindredactie had Gerard M.L. Harmans en tot de auteurs behoorden onder andere Roel van Duyn, Wim Noordhoek en Hans van den Doel.

Jan de Ruiter

kleio

nummer 7/93
pagina's 34 en 35

EEN GEROMANTISEERDE HISTORIE

Willy-Paul Romain. *Bonifatius. Grondlegger van Europa* (Tirion, Baarn 1991). Ingeleid door George Duby, 358 blz., register, f39,50.

Saint Boniface et la naissance de l'Europe (1990), door uitgeverij Tirion in Baarn in Nederlandse vertaling uitgebracht, behoort tot een genre dat het midden tracht te houden tussen de historische roman en de wetenschappelijk verantwoorde publicatie. Dit genre is niet alleen moeilijk exact te definiëren, ook de beoefening ervan stelt de auteur voor de moeilijke opgave te beschikken over literaire en historische kwaliteiten wil het resultaat bevredigend zijn. In het voorwoord geeft Duby scherp aan waar de schoen vaak wringt. Deze 'mengvorm' komt voort uit de wens in te spelen op de historische interesse van een breed publiek, maar vaak is het resultaat een geromantiseerd verhaal waarin de historie slechts dienst doet als coulisse of door anachronismen wordt overwoerd. Duby's slotzin - dat Romain *'poging de liefhebbers van de taal tot de ware geschiedbeoefening zal brengen'* - verhuult hoe hij zelf over deze poging denkt. Naar mijn mening is Romain slechts zeer ten dele in zijn opzet geslaagd.

De literaire intentie van de auteur wordt vooral zichtbaar in het sprekend opvoeren van de hoofdpersonen in het verhaal. Dit maakt het boek weliswaar levendig en direct, maar het wordt hinderlijk wanneer aan de dramatis personae allerlei kennis, opvattingen en politieke inzichten worden toegekend die disharmoniëren met de historische context. Zo geeft Bonifatius bij zijn eerste bezoek aan Rome (718) aan zijn gevolg een gedetailleerde uiteenzetting over het klassieke en vroeg-christelijke Rome, die de indruk wekt dat hij zich aldaar een Guide Bleu heeft aangeschaft, terwijl anderzijds vaag blijft welk verband bestaat tussen zijn contact zoeken met de paus en zijn missioneringsplannen; de winterse uren besteedt hij aan het bezichtigen van de stad - de basilieken boeien hem *'als voorbeelden van primitieve christelijke kunst, mooi door haar eenvoud'* - en het bezoeken van de catacomben van Sint Sebastiaan, Priscilla, Domitilla en Callista. Hoewel niet onmogelijk, is zo'n bezoek dubieus, want de catacomben kwamen in de vierde eeuw in onbruik en raakten vervolgens geleidelijk in de vergetelheid. Een bezoek aan het Vaticaan is even onwaarschijnlijk, aangezien in deze periode het Lateraan als pauselijke residentie fungeerde. Het succes van de regel van Benedictus is

volgens Bonifatius het gevolg van het feit dat Benedictus de voorkeur gaf aan *'een gematigd ascetisme en een beter aan de aardrijkskundige, klimatologische en menselijke omstandigheden van de westerse contreien aangepaste levenswijze'*, op zichzelf geen onjuiste opmerking, maar storend in de mond van de hoofdpersoon.

Aan het hof van Karel Martel beseft Bonifatius dat zijn missie op niets anders neerkwam dan *'op het leveren van een bijdrage aan de eenwording van de stammen die ik moest bekeren, alles om hun verbondenheid met de door Karel beschermde Frankische kroon te vergemakkelijken'*; hij vreest een pion te worden in het *'even stoutmoedig bedachte als discreet gespeelde spel om het grootse heil van de kerk, in de hogere strategie die bedacht en uitgevoerd werd door de opvolger van de heilige Petrus'*.

Een probleem hierbij is dat het ontbreken van duidelijke bronnenreferenties het verifiëren van dergelijke beweringen bemoeilijkt: men moet volstaan met de mededeling dat *'de schrijver te goeder trouw gebruik heeft gemaakt van de bibliografie die hij tot zijn beschikking had, te weten circa 230 titels'*.

Deze voorbeelden, zonder moeite aan te vullen, illustreren afdoende dat deze roman meer dan eens buiten de historisch verantwoorde bedding is geraakt. Dit hoeft niet te betekenen dat het boek hierdoor tegelijk ook als historische studie onvoldoende kwaliteit heeft. Romain is erin geslaagd de stof overzichtelijk te structureren. Het boek bestaat uit drie delen, waarin Bonifatius achtereenvolgens als monnik, missionaris en hervormer wordt getekend.

Desondanks, en zeker wanneer het boek bestemd is voor een breed publiek, heeft de verhalende vormgeving de historisch relevante gegevens in het algemeen te sterk overwoerd. Het historische kader, onmisbaar voor een beeldvorming van deze complexe periode, heeft te weinig reliëf gekregen. Dit gemis aan scherpheid wordt ook veroorzaakt door de neiging van de auteur om, wanneer hij daartoe aanleiding ziet, zijn verhaal te larderen met allerlei bijkomstige uitwijdingen of dialogen. Dit maakt het boek overdadig en moeizaam. Deze indruk wordt versterkt doordat Romain lange volzinnen schrijft, die in de vertaling zijn gehandhaafd, zoals bijvoorbeeld: *'Toch zou ik van uw (sc. Bonifatius) grote goedheid willen verzoeken om toestemming om hieraan toe te voegen dat, als ik erop gestaan heb dit overval te doen verhalen, het is omdat het mij niet te negeren onthullingen schijnt te bevatten betreffende de listen van de duivel ...'*

Met zijn vertaler heeft Romain het dus ook niet getroffen, want die had omwille van de leesbaarheid de durf moeten tonen zich vrijer en onafhankelijker tegenover de Franse tekst op te stellen. Bovendien, hoe is het mogelijk dat zinnen als *'Allen luisterden naar die oude man ... en zijn voelden de roep van heiligheid langskomen'* ongeschonden de redactie zijn gepasseerd?

Deze 'grondleggen van Europa' had meer verdiend dan hem hier is toegekomen: de fraaie lay-out en de uitnodigende stofomslag volstaan niet om dat te verhullen.

A.L.H. Hage

MENTALITEITSGESCHIEDENIS

Vito Fumagalli. *Als de hemel zich verduistert. De geschiedenis van het middeleeuwse levensgevoel* (Wereldbibliotheek, Amsterdam 1992) ingeleid door Jacques Le Goff.

Studies op het terrein van de middeleeuwse mentaliteitsgeschiedenis lijken bij voorbaat verzekerd van een goed onthaal, omdat dit onderwerp sterk in de belangstelling staat. Begrijpelijk daarom dat uitgeverij Wereldbibliotheek de stap heeft gezet dit oorspronkelijk in het Italiaans verschenen boek ook aan een Nederlandstalig publiek aan te bieden. Bovendien is het van de hand van een vooraanstaande Italiaanse medievist en door het Franse tijdschrift *Annales* uitgeroepen tot het beste historische boek van het jaar: voldoende garantie voor een goede afzet, waaraan ook Le Goff een bijdrage heeft willen leveren door de inleiding voor zijn rekening te nemen. Daarin spreekt hij ondermeer van een opwindend en schitterend essay waarvan Marc Bloch en Lucien Febvre verrukt zouden zijn geweest; door zijn benadering laat Fumagalli zelfs Huizinga achter zich *'die de echte vragen niet heeft gesteld'* en biedt hij meer dan een mentaliteitsgeschiedenis, want de auteur gaat het *'om heel de mens'* (12).

Ontdaan van deze nimbus houdt men een boek over dat veel minder boeit dan men zou verwachten. Overigens is het doel van de auteur bescheidener dan de ondertitel aangeeft - deze is een toevoeging van de Nederlandse uitgever - en hoewel de keuze van onderwerpen interessant is - aan de orde komen bij voorbeeld 'natuur en mens', 'leven en doden', 'de schoonheid van het lichaam', 'de jacht', 'het geweld' en 'de oorlog' - de uitwerking blijft toch wel erg aan de oppervlakte en algemeen. Zo beweert de auteur bijvoorbeeld dat geweld in de eerste eeu-

wen van de middeleeuwen nog niet het voorrecht was van de adellijke stand, die ofwel nog niet bestond, ofwel niet voldoende representatief was. De aristocratisering van de maatschappij die later plaats vindt betekent ook een aristocratisering van het geweld. Behalve dat dit een tamelijk algemene bewering is, rijst de vraag in hoeverre de adel zich wat de geneigdheid tot geweldsmisbruik betreft onderscheidde van andere bevolkingsgroepen. In de stad Utrecht bijvoorbeeld bestond in de late middeleeuwen (overigens een periode die buiten het bestek van dit boekje valt) bijna veertig procent van alle strafzaken uit geweldsdelicten. Dat er toen ook weerstanden waren tegen gewelddadigheid ligt voor de hand, maar uit een drietal voorbeelden wordt geconcludeerd dat *'velen grote afkeer van bloedvergieten hadden'*.

Uit een elegisch gedicht van Alcuin wordt afgeleid dat het besef dat het leven zich voortdurend van de mens verwijderd voor de ontwikkelde mensen van die tijd een bron van kwelling was; de ontwikkelden voelden ook dramatischer de schaduw van de dood die over het gehele fysieke leven valt, beweringen die door hun algemeenheid het eventueel eigenaardige van het middeleeuwse levensgevoel te weinig reliëf geven.

Het aantal gebruikte bronnen is beperkt: Paulus Diaconus' *Geschiedenis der Longobarden*, de *Vita* van Odo van Cluny en Odo's *Vita* van Gerald van Aurillac. Regelmatig worden daaruit episodisch geciteerd om een aspect van het middeleeuwse levensgevoel te adstrueren, adstructies die ik meer dan eens weinig overtuigend vind of waarvan men zich afvraagt wat ze precies moeten adstrueren. Ook heeft de auteur de hebbelijkheid het centrale thema in een hoofdstuk uit het oog te verliezen en zich uitweidingen te veroorloven die elders beter op hun plaats zijn. En daar keren ze dan ook terug, hetgeen de compositie niet ten goede komt.

Voor een eerste kennismaking met het brede spectrum van middeleeuwse levens- en gedachtenvormen is dit boekje bruikbaar, maar voor wie de nuance zoekt schiet het tekort. A.L.H. Hage

ECONOMIE EN STAAT

I.J.A. Nijenhuis, *Een joodse filosofie. Isaac de Pinto (1717-1787) en de ontwikkeling van de politieke economie in de Europese verlichting* (Amsterdam 1992) 208 blz., prijs f49,50.

Isaac de Pinto werd te Amsterdam geboren

als zoon van rijke Portugese joden. Hij hield zich bezig met de aandelen-, geld- en koophandel en was niet alleen een invloedrijk man binnen de joodse gemeenschap, maar ook daarbuiten. Naar aanleiding van zijn in 1771 verschenen *Traité de la Circulation et du Crédit* verwierf De Pinto in binnen- maar vooral ook buitenland de bijnaam 'staats-schuld-specialist'.

In een tijd dat openbare kredietverlening, staatsschuld en buitenlandse investeringen in een staatsschuld in een overwegend negatief daglicht stonden (onder andere vanwege de toename van de belastingdruk) benadrukte De Pinto juist de financieel-economische voordelen ervan. De tijden waren veranderd, de rijkdom van landen als Engeland, Frankrijk en de Republiek was toegenomen. En wat belangrijker was, de Europese machtsbalans veranderde, vooral ten gunste van Engeland en ten koste van de Republiek. Wilde de Europese economie gezond en in evenwicht blijven, dan dienden de koophandel en de financiële markt aan de veranderde situatie aangepast te worden. Crisis stond immers voor de deur.

De Pinto presenteerde een economisch 'herstelprogramma' vanuit een Europees perspectief. Elk land zou een eigen rol spelen binnen deze Europese 'economische federatie'. De spilfunctie was weggelegd voor de Republiek. In haar hoedanigheid van internationaal financieel centrum zou de Republiek volgen De Pinto in belangrijke mate de concurrentiestrijd tussen Engeland en Frankrijk in toom kunnen houden. Alleen met een dergelijke taakverdeling zouden de nationale en Europese harmonie - weer - samenvallen.

Nijenhuis onderscheidt twee kanten aan De Pinto. Zijn progressiviteit komt tot uitdrukking in de, voor die tijd moderne, originele oplossingen voor politiek-economische problemen. Aan de andere kant was De Pinto behoudend als het ging om maatschappelijke structuren: een hiërarchisch geordende samenleving met aan het hoofd een sterk gezag was een voorwaarde om een dynamisch proces als de economie in goede banen te leiden.

Met haar studie wil Nijenhuis aantonen dat ook Nederlandse verlichtingsdenkers een bijdrage hebben geleverd aan de stroom nieuwe opvattingen die onder de verzamelnaam 'Europese Verlichting' bekend staat. Verder onderzoek zou de reikwijdte van die invloed moeten aantonen.

De Pinto heeft mijns inziens wel bijgedragen tot de discussie over de politiek-econo-

Kleio

nummer 7/93
pagina's 36 en 37

mische problemen van zijn tijd, maar zijn ideeën over staatsschuld en kredietstelsel zijn niet daadwerkelijk geaccepteerd. De schrijfster geeft geen overtuigende verklaring voor dit gebrek aan acceptatie.

Een pluspunt van dit boek is dat De Pinto's theorieën ook voor minder economisch onderlegde lezers toegankelijk zijn gemaakt. Daar staat tegenover dat de tekst wemelt van Franse en Portugese citaten die het leesgenot niet altijd ten goede komen.

Angelie Sens

VERZUILING IN ARNHEM

T. Duffhues, *Generaties en patronen. De katholieke beweging te Arnhem in de 19e en 20e eeuw* (Proefschrift, Nijmegen 1991).

Het onderzoek naar het verschijnsel 'verzuiling' in de Nederlandse samenleving wordt al jaren op dezelfde manier aangepakt. Sociologen hebben het begrip ooit voor het eerst gedefinieerd, politicologen hebben het gepopulariseerd en sindsdien is het een eigen (politiek) leven gaan leiden. Het wordt zo langzamerhand voor van alles en nog wat gebruikt.

Dit is de mening van T. Duffhues, werkzaam bij het Katholiek Documentatiecentrum te Nijmegen. In zijn proefschrift *Generaties en patronen* wil hij af van de tot nog toe gebruikte termen verzuiling en ontzuiling. Onderzoek op dit gebied blijft teveel steken in de uitgangspunten en ideeën van degenen die de termen hebben uitgevonden. Om het verzuilingsdebat een stimulans te geven heeft hij het verschijnsel op een nieuwe manier benaderd. Zijn proefschrift is een lokale 'case-study'. Daarmee wil hij een brug slaan tussen het klassiek lokaal-historische onderzoek en het antropologische community-onderzoek.

Bij zijn analyse van het ontstaan, de groei en bloei en tenslotte het langzaam afsterven van de katholieke beweging in Arnhem legt hij de nadruk op de onderlinge samenhang van ideologie, het mobiliseren van mensen en de organisatie van de groep. Deze elementen afzonderlijk zijn volgens de auteur niet voldoende om een emancipatiebeweging op gang te krijgen.

Vervolgens toont hij aan dat een kleine, sociaal samenhangende elite (de geestelijkheid) de beginfase van de katholieke beweging domineert (1870-1900). Een periode van bloei wordt bereikt rond 1900; de beweging wordt steeds breder. Steeds meer lagen van de katholieke bevolking nemen eraan deel. Tegen 1920 is deze ontwikkeling

afgerond. Alle sociale lagen van de bevolking zijn dan vertegenwoordigd in de leidende elite. Samen vormen zij een sterk sociaal verband. In het stadium van consolidatie en achteruitgang (1920-1960) wordt het dragvlak van de beweging kleiner. Onenigheid over de te volgen koers leidt tot polarisatie en het uiteenvallen van netwerken.

De lezer blijft achter met de indruk dat de aanpak van de auteur weinig nieuws oplevert omtrent de kennis van de verzuiling in Nederland in het algemeen en in Arnhem in het bijzonder.

Het proefschrift is een degelijk sociaal-wetenschappelijk bevolkingsonderzoek. Er wordt niet in verteld wat de katholieken deden met hun macht, toen ze eenmaal toegang tot de gemeentelijke politiek hadden. Dat deel van het verhaal wordt overgelaten aan de politicologen en historici. Ook een toetsing van de onderzoeksresultaten aan de landelijke katholieke emancipatie blijft uit. Door de continuïteit en de lange-termijnprocessen te benadrukken heeft de auteur het verschijnsel verzuiling door een nieuwe bril willen bekijken, maar de bal ligt nu weer in het kamp van de historici en politicologen. Madeleine van de Locht

SERVEN, KROATEN, BOSNIERS

Nicole Lucas, *In tijd van oorlog. Berichten van het Joegoslavische thuisfront* (SDU, 's-Gravenhage 1992) 84 blz.

Overstelpend zijn de berichten van hartverscheurend leed, die ons dagelijks bereiken uit de oorlogsgebieden in het voormalige Joegoslavië. Voor de geschiedenisdocent ligt er de belangrijke, maar helaas bijna onmogelijke taak om deze draaikolk van geweld, verderf en dood in een min of meer ordelijk opgebouwd betoog te vatten, zodat de leerlingen er wat van kunnen begrijpen. Gelukkig verschijnen er soms publicaties die de bloed-dorst en wreedheden in een historische context plaatsen.

Het boekje van Nicole Lucas, een journaliste die voor *Trouw* de standplaats Belgrado koos, is anders van aard. Niet de historische wortels staan centraal, maar sfeertekening. Heel goed weet zij in de berichten, die zij wekelijks in het blad publiceerde, de onwezenlijke sfeer te treffen die van februari tot september 1992 in Belgrado hing. De oorlog woedde maar op enkele tientallen kilometers afstand, maar het leven in de Servische hoofdstad, onder internationale boycot, voltrok zich met alle ongemakken zo 'normaal'

mogelijk. Zelfs in Sarajevo leek in mei 1992 nog niet alle hoop vervlogen: *'Wij zitten in een restaurant als de eerste doffe knallen klinken. De ober serveert gewoon door en ook wij doen alsof we niet beter weten. Het gaat wel over, zeggen we sussend, alleen dat doet het niet ... Maar een dag later lijkt het alsof er niets is gebeurd.'*

In deze droge nonchalante stijl is het hele boekje geschreven. Lucas vangt veel nieuwtjes op in café's en in taxi's. Ze vertelt hoe huwelijken en vriendschappen stuk lopen. Dat er overal wordt gehamsterd en gestolen. Dat in de Servische bioscopen haast alleen nog maar geweldfilms gedraaid worden. Dat kinderen oorlog spelen - en natuurlijk wil niemand hierbij Kroaat zijn.

Sommige stukjes zijn ontroerend, andere weinigzeggend. Lucas geeft vluchtige schetsen, meer niet. De lezer blijft met allerlei vragen zitten. Hoe is het inferno van Bosnië ontstaan? Waarom doet de wereld niets? Wat moeten de Bosnische Moslims nu nog? Wordt agressie dan alleen maar beloond? Lucas geeft een chronologisch overzicht, geen antwoord. De schrijfster verklaart openhartig dat ze het zelf ook steeds minder begrijpt. Wie nog wel?

Jan van Oudheusden

DE ACTUELE ERASMUS

Léon E. Halkin, *De biografie van Erasmus* (Baarn 1991) 416 blz. Vertaling - via de Duitse versie - van *Erasmus parmi nous* (Parijs 1987).

***De draagbare Erasmus, samengesteld en ingeleid door J. Trapma* (Amsterdam 1993) 191 blz.**

Behoeft Erasmus aanbeveling? Ja en nee. Velen kennen zijn faam, weinigen zijn werk. En dat is jammer. Want wat de christelijke humanist Erasmus (1469-1536) over onderwijs, ethiek, huwelijk en gezin, oorlog en vrede te zeggen heeft, is nog steeds de moeite waard, actueel en toegankelijk. Erasmus had de gave van het woord. De meest ingewikkelde problematiek kon hij helder beschrijven, met behoud van de nuance, en vaak geestig, vol esprit. Ook voor mensen van nu, die de moeite willen nemen zich in een andere tijdgeest te verplaatsen.

Erasmus blijft de gemoederen van in ieder geval (kerk)historici en theologen bezighouden, en misschien wel omdat het vraagstuk van dialoog en/of keuze mensen telkens weer bezighoudt. In zijn inleiding van *De draagbare Erasmus* laat J. Trapman zien hoe dit aspect een grote rol heeft gespeeld in de

waardering van Erasmus door de eeuwen heen. In dogmatische, leerstellige kring kon Erasmus nooit op onthaal rekenen. En ook anderszins was de waardering voor Erasmus na zijn dood even weerspanning als tijdens zijn leven. Nog in 1969 weigerden Harrie Mulisch en Hugo Claus een libretto ter gelegenheid van Erasmus' vijfhonderdste geboortedag te schrijven omdat Erasmus "weigerde te kiezen toen er gekozen moest worden".

Stefan Zweig en E. du Perron daarentegen waardeerden in Erasmus de moed om in het midden te blijven staan en geen positie te kiezen.

Na deze inleiding waarin ook nog kort en krachtig uiteen wordt gezet wat Erasmus geïnspireerd en bewogen heeft, bevat *De draagbare Erasmus* een bloemlezing van teksten, variërend van brieven die hij als jonge kloosterling heeft geschreven, gedichten, verhandelingen over opvoeding en onderwijs, de taak van de vorst en oorlog en vrede, tot een drietal samenspraken, de slotpassage uit de *Lof der zotheid* en een selectie van brieven aan en over Luther.

Trapman heeft met grote kennis van zaken de teksten gekozen (al miste ik wel een fragment uit Erasmus' verhandeling over de vrije wil): zij zijn alle aantekelijk, inspirerend en verhelderend voor het inzicht in wie Erasmus was en welke idealen hem voor ogen stonden. Met name de samenspraken zullen ook een jong publiek kunnen aanspreken. De dialoog over het huwelijk is wel zeer aantekelijk, en dit niet in het laatst omdat Trapman - voor het eerst in een Nederlandse tekstuitgave - ook de erotische passages heeft opgenomen. De meeste teksten verschijnen echter zonder commentaar, blijkbaar moet de algemene inleiding voldoen. Van de lezer wordt dus de nodige voorkennis verondersteld. Wie niet weet wie de drie monarchen zijn die in de samenspraak 'Charon' strijdend ten tonele worden gevoerd, ontgaat de klemmende actualiteit. Dit verwijt geldt niet de korte inleidingen bij de brieven aan en over Luther: deze zijn in hun beknoptheid verhelderend en *to the point*.

Van een heel ander kaliber, maar niet minder indrukwekkend is de biografie die Léon E. Halkin over Erasmus heeft geschreven. Het boek geeft niet alleen het levensverhaal van Erasmus weer, de auteur heeft zich ten doel gesteld "*Erasmus vanuit hemzelf te verstaan en te verklaren*". Erasmus wordt dan ook uitvoerig geciteerd.

Het resultaat is een lijvig boek dat niet altijd evenwichtig is, maar wel meeslepend. En dit komt vooral door het persoonlijke accent dat de auteur aanbrengt: het boek is het verslag van een innerlijke dialoog die de in 1906 geboren auteur jarenlang met Erasmus heeft gevoerd. Halkin onderkent als geen ander hoe evangelische bewogenheid de inspiratiebron was voor het leven en werk van Erasmus. Zo komt hem de eer toe als eerste het religieuze karakter van de *Lof der zotheid* te hebben opgemerkt, die schitterende persiflage op de situatie in de kerk. De slotbespreking van dit boek is van een grote bevlogenheid.

In het hele boek legt de auteur getuigenis af van mensenkennis en van psychologisch inzicht in de menselijke noden.

Door het verhalende perspectief is dit boek toegankelijk voor mensen die niet helemaal thuis zijn in de zestiende eeuw, al is de opbouw van het verhaal niet altijd even begrijpelijk. Omdat Erasmus' levensloop uitvoerig is weergegeven, kan dit boek ook dienen als naslagwerk om beknopt kennis te nemen van de vele standpunten die Erasmus tijdens zijn leven heeft ingenomen. Om maar een greep te doen: over het instituut van de katholieke kerk en dogmatiek, aflaten, het doopsel, geletterde vrouwen, gehuwde priesters, vriendschap, huwelijk en sexualiteit, doodgaan, joden, Turken, armoede en noem maar op.

Het boek had overigens aan kracht gewonnen, als de auteur zich wat meer beperkingen had opgelegd. Nu wil hij Erasmus in alle opzichten recht doen, en dit leidt onvermijdelijk af en toe tot langdradigheid. Ook is de vertaling niet zo puntig en vloeiend, als je Erasmus zou toewensen.

Weeg ik beide boeken tegen elkaar af, dan vind ik dat zij elkaar aanvullen. Verrassend is het beeld dat in beide boeken oprijst van de verhouding tussen Luther en Erasmus. Uit de briefwisseling blijkt dat Erasmus van meetafaan de evangelische bewogenheid in Luther heeft onderkend, maar ook dat hij Luther van meetafaan gemaand heeft tot een gematigd, bezonnen optreden. Omwille van de Christelijke geest die Luthers boeken ademen, was hij tegen een gerechtelijke vervolging: "Zo'n man, die enkele schitterende von-

ken van de evangelische leer in zijn hart schijnt te dragen, zou men niet tot zwijgen moeten brengen, maar terecht moeten wijzen en opwekken tot het verkondigen van de eer van Christus". (Trapman, p.148).

Met goed gekozen voorbeelden belicht Halkin wat elk van de beide hervormers ten diepste bezielde heeft, wat de overeenkomsten tussen hun beiden waren en wat hen onoverbrugbaar verdeelde. Bovendien plaatst hij de hoofdrolspelers in het tijdsgewricht van die dagen en laat hij zien welke krachten een rol hebben gespeeld in deze titanenstrijd. Dit hoofdstuk getuigt van meesterschap en geeft als zodanig de meerwaarde aan van een rijp en bezonnen oordeel. In *De draagbare Erasmus* is het daarentegen heerlijk om Erasmus ongefilterd door de visie van wie ook te lezen.

De grote verdienste van beide boeken is dat Erasmus zelf aan het woord wordt gelaten. En dat is een verademing. Want wat anderen over Erasmus te zeggen hebben, is vaak moeilijker te begrijpen dan wat Erasmus zelf geschreven heeft. Elk literair genre en elke stijlfiguur, met name die van de ironie, beheerste Erasmus als geen ander. Hij had het vermogen om in ieders huid te kruipen en met ieders tong te spreken. En dat leidt tot pittige dialogen. Ook nu nog zijn zijn werken een genoeg om te lezen en verrassend actueel. De lezer oordele zelf.

Llewellyn Bogaers

RECTIFICATIE

In het meinummer van KLEIO, 1993/4, werd de reactie opgenomen van dr. E.M. Janssen Perio op de stofomschrijving van het CE-onderwerp 'Duitsland' voor 1994 en 1995. Op blz.9 is een gedeelte van een zin weggevalen, waardoor noot 1 onbegrijpelijk is geworden. De zin, het begin van de tweede alinea van het cursieve gedeelte van de tekst moet zijn:

Wat deze opmerking met zich mee lijkt te brengen, is een degradatie van het dramatische en het persoonlijke element, wat men ook zou kunnen omschrijven als een radicale dedramatisering en depersonalisering(1)'. Redactie

KLEIO

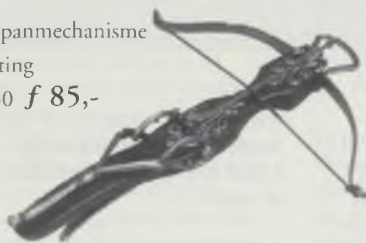
nummer 7/93
pagina's 38 en 39

Tastbaar Onderwijs

De basisvorming in praktijk

15e eeuwse kruisboog, compleet met spanmechanisme en pijl. Lxb=54x38. Met korte toelichting

LHC 30 **f 85,-**

Pistool uit 1760, zgn. 'blunderbus' met wijde loop. Ca. 35 cm. lang. Met korte toelichting.

LHC 31 **f 42,50**

LHC 1a Het Narmerpalet. Compleet BAVO lespakket rond deze eerste geschreven bron van het Oude Egypte Ca. 3000 v. Chr. Omvat verder : een perspex standaard, een uitgebreide docententoelichting, twee transparanten en een leerlingenwerkblad.

LHC 1a **f 99,-**

LHC 3a De Steen van Rosette. British Museum replica. De tekens in reliëf. 31,5 x 25,5 x 1,5 cm. In degelijke bewaardoos, met ophangmogelijkheid en uitgebreide Engelse toelichting van 32 p.

LHC 3a **f 179,-**

LHC 3b Bijpassende perspex standaard voor les of vitrine.

LHC 3b **f 19,-**

Replica van het pistool dat George Washington droeg in de Amerikaanse Vrijheidsoorlog. Ca. 36 cm.

Rijk gedecoreerd, o.a. met naamplaatje.

LHC 32 **f 79,50**

N.B.: het betreft hier decoratiewapens die volstrekt ongevaarlijk zijn.

Detail

LHC 2a Egyptisch Dodenboek. Papyrusrol van 94 x 44 cm. waarop de dode wordt gewogen voor Osiris. Met de hand vervaardigd en van hoge kwaliteit. Met een uitgebreide toelichting

LHC 2a **f 54,-**

LHC 2b Bijpassende enveloppe van glasheldere kunststof die de nodige bescherming geeft bij het gebruik en permanent ophangen mogelijk maakt. Eenvoudig te openen.

LHC 2b **f 42,50**

LHC 25 Egyptische Schrijver. Symbool van bureaucratie en succes in het Oude Egypte. Ca. 20 cm. hoog. Keramisch materiaal met zandsteen patina.

LHC 25 **f 159,-**

LHC 5 Spijkerschrifttablet. Bavo lespakket bestaande uit een lichtbruine kunsthars replica van het kleitablet (14,5 x 8,7 cm.) met de oudst bekende medische tekst ter wereld (ca. 2200 v. Chr.), een uitgebreide docententoelichting (inclusief vertaling), twee transparanten met toelichting, leerlingenwerkblad en perspex standaard.

LHC 5 **f 59,-**

De hier aangegeven prijzen zijn inclusief BTW en exclusief verzendkosten. Op aanvraag is een fotocatalogus beschikbaar met de volledige replica-collectie.

Op alle transacties zijn de leverings- en betalingsvoorwaarden van toepassing zoals die zijn gedeponeerd bij de Kamer van Koophandel te Alkmaar.

Replica's Facsimiles Videotoepassingen

J.Baars Zandkreek 58 1826 CR Alkmaar Tel. 072 - 612145 Fax: 072 645447 K.v.K. Alkmaar 61899

KLEIO KRANT

Nieuws van het **VGN** bestuur

Nu de vakantie voorbij is lijkt het zinvol u alvast op de hoogte te stellen van de plannen voor de eerstkomende tijd.

Denkt u allereerst aan de studiedag over het CE-onderwerp 'Duitsland' in Leiden op 25 september! In het vorige nummer van KLEIO is het programma opgenomen. Tevens ontving u dat ook thuis samen met een inschrijfformulier. Wij hopen dat u er veel aan heeft en dat u ook weer eens

kunt bijpraten met andere VGN-leden.

De Didaktiviteitencommissie heeft voor dit schooljaar een uitgebreid programma op stapel staan. Nadere mededelingen daarover volgen. Gewerkt wordt aan de voorbereiding van een reis naar de VS van 16/17 dagen. De VGN-excursiedag in mei of juni zal dit keer in het Archeon gehouden worden. Evenals vorig jaar is er een studiedag georganiseerd in samenwerking met de Amerikaanse Ambassade in Den Haag. Zie daarvoor de aankondiging!

Basisvorming

De basisvorming is nu daadwerkelijk van start gegaan. Er zullen nog wel heel wat ermee samenhangende problemen opdoemen - de toetsing bijvoorbeeld. Het bestuur zal de gang

van zaken nauwlettend in de gaten houden. Nieuwe ontwikkelingen komen uiteraard in deze rubriek aan de orde.

Het bestuur wenst iedereen sterkte in dit nieuwe schooljaar, vooral wanneer u met basisvorming of het nieuwe examen te maken heeft!

Tineke Perdeck-Schimmel

Post-actieven

Bent u niet meer werkzaam in het geschiedenisonderwijs? Zit u in de VUT, bent u gepensioneerd of om een andere reden 'post-actief', zoals

dat met een moderne term heet? Heeft u toch nog wel interesse in het reilen en zeilen van het geschiedenisonderwijs - tenslotte leest u deze KLEIO? Dan is het volgende misschien wat voor u!

Binnen het VGN-bestuur is het idee opgekomen om de post-actieven een wat specialere plaats te geven binnen de VGN. Alleen een paar ontmoetingen met koffie/thee/drankje/gebak lijkt wat mager.

Misschien zijn uw opgedane ervaringen, de bronnen die u wellicht heeft liggen, nog van nut.

Hoe is uw reactie op de nieuwe ontwikkelingen in het vak? Zou een discussie daarover nuttig zijn?

Het zijn zo maar wat losse gedachten. Een excursie speciaal voor post-actieven is misschien ook zo iets, buiten de schoolvakanties.

Uiteraard moeten dergelijke plannen nader uitgewerkt worden door de betrokkenen zelf. Wie zich aangesproken voelt kan zich tot mij wenden. Het bestuur hoopt op positieve reacties. Geschiedenis blijft een boeiend vak en de interesse erin hoeft toch niet weg te ebbende als het laatste proefwerk is nagekeken en afscheid is genomen van de collega's!

Tineke Perdeck-Schimmel,
Timorstraat 27, 3818 CK Amersfoort.
Tel. 033-615097.

CONSTITUTIONS AND DEMOCRACIES THE AMERICAN EXPERIENCE IN THEORY AND PRACTICE

Studiedag voor docenten geschiedenis en staatsinrichting in samenwerking met de Amerikaanse Ambassade te Den Haag

vrijdag 19 november 1993

Deze studiedag waarin aandacht besteed zal worden aan de Amerikaanse Constitutie en het spanningsveld tussen de theorie en de feitelijke gang van zaken zal van 9.30 tot 17.00 uur plaatsvinden in het auditorium van de Amerikaanse Ambassade op het Lange Voorhout 102 in Den Haag.

De volgende sprekers zijn gevraagd om deel te nemen aan de dag:

Dr. Paul Ashdown, Professor of Journalism, University of Tennessee, Knoxville, momenteel als gast-docent verbonden aan de School voor Journalistiek en Voorlichting te Utrecht;

Dr. Eduard van de Bilt, als historicus verbonden aan het Amerika Instituut van de Universiteit van Amsterdam en de Vakgroep Geschiedenis van de RU Leiden;

Dr. Bertjan Verbeek, als politicoloog verbonden aan de Vakgroep Politieke Wetenschappen van de VU in Amsterdam.

Tevens hopen wij evenals vorig jaar een 'Worldnet Dialogue' met een deskundige in de VS tot stand te brengen. Tijdens deze satellietverbinding kunnen de deelnemers rechtstreeks vragen stellen aan de in de Worldnetstudio in Washington DC aanwezige gast.

U kunt u aanmelden door f15,- over te maken voor 1 november op postgiro 128701 t.n.v. Penningmeester VGN in Den Haag onder vermelding van 'Studiedag VS' en uw naam en adres.

ATTENTIE!

Deze studiedag is een uitstekende introductie voor iedereen die geïnteresseerd is in deelname aan de door de VGN, in samenwerking met de Amerikaanse Ambassade, georganiseerde studiereis rond het thema 'De Amerikaanse Constitutie' die in de zomer van 1994 zal plaatsvinden.

WIEG mededelingen

In de maand november zullen er nog 4 voorlichtingsbijeenkomsten over het nieuwe examen gehouden worden!

Wanneer u hiervoor belangstelling heeft kunt u dit schriftelijk melden bij:

Joke van der Leeuw-Roord,
voorzitter WIEG,
Louise Henriëtestraat 16,
2595 TH Den Haag.

Door de enorme belangstelling voor de bijeenkomsten in het afgelopen schooljaar zijn er hier en daar problemen gerezen. Sommige docenten

hebben ondanks hun aanmelding door allerlei omstandigheden geen oproep voor een bijeenkomst gekregen. Wij betreuren dit zeer en bieden hiervoor onze excuses aan. Wij hopen deze docenten in november alsnog te kunnen verwelkomen. De exacte data en plaats van de voorlichtingsbijeenkomsten zullen wij u zo spoedig mogelijk laten weten.

In 'Uitleg' 18a van 28 juli j.l. zijn de stofomschrijvingen van het CE-onderwerp voor 1995 en 1996 over de Nederlandse opstand 1555-1588 gepubliceerd.

Zie voor Lbo/Mavo blz. 20-28 en voor Havo/Vwo blz. 28-37.

Minister Ritzen heeft moeite met de wijze waarop de stofomschrijvingen worden geformuleerd. De komende maanden zullen er gesprekken plaatsvinden met het ministerie en de verschillende betrokken instanties over de toekomstige vormgeving van de stofomschrijving.

Joke van der Leeuw

Belangrijk

In de regeling van het nieuwe examen stond in Bijlage A3 de volgende zin: 'Het schoolonderzoek heeft betrekking op tenminste drie onderwerpen niet zijnde de onderwerpen die op het centraal examen aan de orde komen'.

De achterliggende gedachte was dat het examen geschiedenis en staatsinrichting niet versmald moet worden tot de centrale onderwerpen en dat de leerlingen in staat moeten zijn zelfstandig een stuk stof te bestuderen.

Tegen deze eis is veel verzet gekomen omdat men vreesde dat de leerlingen niet genoeg oefening zouden krijgen in de centrale onderwerpen, wat zou leiden tot slechte resultaten en vermindering van de belangstelling voor het vak geschiedenis en staatsinrichting.

Het afgelopen jaar is er druk overleg geweest met het ministerie en de inspectie over deze zinsnede en dat heeft geleid tot de volgende uitspraak van de inspectie:

'Het schoolonderzoek dient tenminste drie onderwerpen te betreffen die geen onderwerp zijn van het centraal examen. Verder kan het schoolonderzoek eveneens andere onderwerpen betreffen, die al of niet bij het centraal examen aan bod komen. Dat binnen het schoolonderzoek dan ook een of meer onderwerpen aan bod komen, die eveneens onderwerp van het centraal examen zijn, is een legale mogelijkheid.'

Deze uitleg van regel 3d uit Bijlage A is van toepassing op alle niveaus: Lbo/Mavo/Hav/Vwo.

De internationalisering en de oprichting van Euroclio heeft voor dit schooljaar enkele tastbare resultaten opgeleverd.

In de eerste plaats heeft het Europees Platform in samenwerking met het ministerie van O&W Hélène Budé en mij aangeboden ons in het komende jaar geheel vrij te stellen voor het internationale geschiedeniswerk. Wij hebben dit aanbod enigszins overdonderd met beide handen aangenomen.

Doel van onze activiteiten zal het bevorderen van de mobiliteit van geschiedenisdocenten in Europa zijn. Wij zullen mogelijkheden inventariseren en creëren voor na- en bijscholingscursussen in het buitenland. Om deze opdracht te kunnen realiseren hebben wij een budget ontvangen waardoor wij al reizend contacten kunnen leggen en activiteiten kunnen organiseren.

Het Europees Platform zal deelname van docenten mogelijk maken via verschillende programma's als GROS, grensoverschrijdende regionale samenwerking, en PLATO, promotie lerarenmobiliteit, arbeidsservaring en training in het onderwijs.

Uiteraard zullen wij tussen de reizen door de belangen van geschiedenis en staatsinrichting en de VGN in Nederland actief blijven behartigen.

België

13 november 1993

Onze zusterorganisaties in Vlaanderen houden op 13 november in Brussel een colloquium over Europese geschiedenis. Eind september is het definitieve programma beschikbaar. Wanneer u zin heeft dit colloquium bij te wonen en van gedachten te wisselen met Vlaamse collega's vragen wij u alvast contact op te nemen. Het definitieve programma wordt u dan te zijner tijd toegezonden.

24-26 maart 1994

In samenwerking met de Vlaamse zusterorganisaties VLG en VLGM is een seminar voor docenten geschiedenis en staatsinrichting uit België en Nederland gepland over de rol van en de visie op de Eerste Wereldoorlog in België en Nederland. Lezingen, audiovisueel materiaal en een bezoek aan de slagvelden rond Ieper staan op het programma. Er wordt gelogeed in Diksmuide, waar wij de mooie raadszaal voor onze bij-

eenkomst mogen gebruiken.

Het Europees Platform heeft subsidie voor het project toegezegd waardoor er aan de deelnemende docenten slechts een geringe eigen bijdrage gevraagd zal hoeven worden.

Wanneer u belangstelling heeft voor deze conferentie kunt u nu al contact opnemen met Hélène Budé of met mij. Wie het eerst komt het eerst ...

Groot-Brittannië

Veranderingen in het geschiedenisonderwijs die lijken op de vernieuwingen in het vak geschiedenis en staatsinrichting door de basisvorming en het nieuwe eindexamen zijn in Groot-Brittannië al enige jaren geleden ingevoerd. Vandaar dat het ons een goed idee lijkt gebruik te maken van de kennis en de positieve en negatieve ervaringen die men daar heeft opgedaan met het werken met structuurbegrippen en vaardigheden.

Commissie Cliomatica

Een van de meer kwalijke kanten van ons beroep is het eeuwige nakijken. Uur na uur corrigeren, iedere avond weer. En dan de schier eindeloze rij inhaalwerkjes in de bovenbouw ... Uit arren moede grijpt zelfs een historicus wel eens naar een meerkeuzetoets. Dat kijkt lekker snel na en elementen van parate kennis zijn er redelijk mee te controleren. Het ligt dan voor de hand een computerprogramma te gebruiken, maar welk? Er zijn er veel, gewoonlijk duur, ingewikkeld en vaak toch niet goed bruikbaar eerlijk gezegd. Vandaar dat de Commissie Cliomatica een multiple choice programma heeft laten ontwikkelen dat én goed én goedkoop is.

Goedkoop: het kost f25,-.
Goed: leest u maar verder!

Het programma *CLIOTEST* is te gebruiken in alle mogelijke MS-DOS computers. Het is snel en eenvoudig maar heeft alle voor ons vak wenselijke toeters en bellen.

U kunt de vragen uitprinten en de leerlingen de toets schriftelijk laten maken. U moet dan de antwoorden later handmatig nakijken. U kunt de vragen op diskettes zetten en de klas de toets op de computer laten maken. Spieken is onmogelijk, de volgorde van de vragen en antwoorden wordt geklutst. Zijn de leerlingen klaar dan leveren zij de diskettes weer in; u stopt die in de com-

We zijn bezig een conferentie rond dit thema in Groot-Brittannië op te zetten waarbij wij een aantal deskundigen bijeen zullen brengen. Het is de bedoeling dat de conferentie bijgewoond kan worden door mensen die betrokken zijn bij de ontwikkeling en toetsing van de basisvorming en het nieuwe examenprogramma én door de docenten die met deze vernieuwingen moeten werken.

Joke van der Leeuw-Roord,
voorzitter Euroclio,
Louise Henriëttestraat 16,
2595 TH Den Haag.
Tel. 070-3853669.

Hélène Budé-Janssens,
secretaris Euroclio,
Patrijslaan 12A,
2261 ED Leidschendam.
Tel. 070-3277923.

puter en de computer kan de uitslag bepalen.

Staat er een computer in het (vak)lokaal? Dan kunnen daarmee inhaaltoetsen gemaakt worden. Is de leerling klaar dan wordt u gewaarschuwd door een melodietje ...

U kunt *CLIOTEST* ook gebruiken als oefenprogramma. U kunt het programma op foute antwoorden laten reageren en zo de leerling de goede kant ophelpen.

U kunt vragen gebruiken uit - maar dat is nog toekomstmuziek - gigantische vragenbestanden: op termijn komen er duizenden vragen over Napoleon, Hitler, bij *Sporen*, bij *Andere Tijden*, etc. Wij zijn druk doende vragenbanken op te zetten. In een volgend nummer van KLEIO hierover meer!

Nu snelt u natuurlijk als een speer naar uw giroboekje! Maak f25,- over op het gironummer 128701 t.n.v. Penningmeester VGN in Den Haag en vergeet niet op de kaart te vermelden

* het doel van de betaling:

CLIOTEST

* gewenst formaat van de diskette: 5,25" of 3,5"

* op welke manier u uw naam in het

programma opgenomen wilt zien:
voornaam? naam school erbij?
titel? vak?

Na een week of drie krijgt u het programma toegestuurd.
Meer informatie kunt u krijgen bij de leden van de Commissie Cliomatica.

Commissie PA-BO

PA - BO
VGN

Op 26 mei j.l. hield de Commissie PA-BO van de VGN een studiedag met het thema: 'Welke bijdrage kan het vak geschiedenis leveren aan het beroepsprofiel van een leraar basisonderwijs?'

Het is een vraag die veel collega's bezighoudt, omdat er verschillende rapporten verschenen zijn, die de kwaliteit van de lerarenopleidingen kritisch belichtten.

Heel wat mensen hebben deze studiedag bijgewoond. Er is gediscussieerd naar aanleiding van het thema. Een samenvatting van de discussies zal door de commissie onder alle collega's verspreid worden. Op de studiedag is vervolgens aandacht besteed aan de nieuwe geschiedensismethode voor de basisschool *Een zee van tijd* van Uitgeverij Zwijsen. De auteur, R. de Bruin, was bereid het een en ander te vertellen over de inhoud van de methode. Centraal staat het feit dat de kinderen zelf onderzoeksvragen leren stellen, zodat ze leren informatie over het verleden te verzamelen en te verwerken. Tenslotte vertelde H. van der Linde over de mogelijkheden van regionaal onderwijs. Ook deze activiteit sluit goed aan bij het zelf verzamelen van informatie.

De Commissie PA-BO hoopt dat deze studiedag collega's heeft geïnspireerd en gemotiveerd om het vak geschiedenis een herkenbare plaats in de opleiding te laten behouden. Het vak geschiedenis kan en moet een wezenlijke bijdrage leveren aan het beroepsprofiel van een leraar basisonderwijs!

Namens de Commissie PA-BO,
A. v. Zeijl

Rijksmuseum voor Volken- kunde in Leiden

**Tillema, propagandist van
het zuiverste water**
**Tegenbeelden van tempo
doeloe**
27 augustus t/m 2 januari

Als tegenwicht voor de fotoboeken van Rob Nieuwenhuys waarin de rijke kant van Nederlands Indië naar voren komt - overigens met alle aantrekkingskracht vandien - kunt u in het Rijksmuseum voor Volkenkunde in Leiden (Steenstraat 1) een groot aantal foto's zien, die gemaakt zijn en verzameld tussen circa 1900 en 1940 door de apotheker Hendrik Tillema. Als fabrikant van limonade op basis van 'zuiver water' verwierf hij in Indië een groot fortuin, waarmee hij een omvangrijk beeldarchief begon van de levensomstandigheden van de 'kleine man' en ijverde voor de verbetering daarvan. Arme woningen van bamboe, kampongs, wasplaatsen en kakhuizen vormden het illustratiemateriaal van zijn boeken over Indische toestanden. Hij ijverde met name voor een betere watervoorziening (waterleiding) in de dorpen en voor riolering.

De collectie Tillema bestaat nu uit duizenden foto's en meters film, negatieven en de door hemzelf samengestelde fotoboeken met commentaar.

De tentoonstelling wordt mede gehouden naar aanleiding van de verschijning van het boek *Een propagandist van het zuiverste water - H.F. Tillema (1870-1952) en de fotografie van tempo doeloe* door Ewald Vanvugt (Uitgeverij Jan Mets, 168 blz., prijs f39,50), waarin ruim 160 foto's zijn opgenomen met commentaar van Vanvugt.

N I E U W

POLITIEK DRIESTROMENLAND

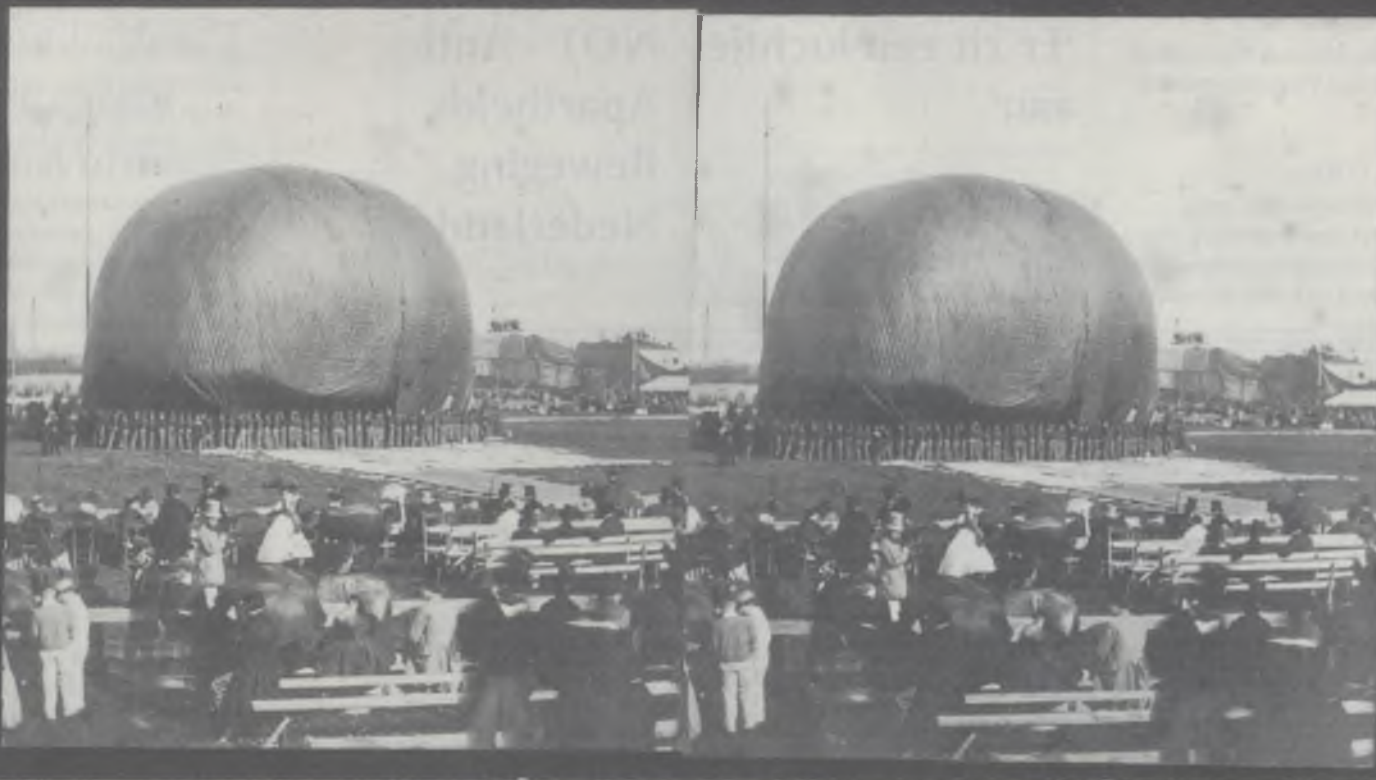
(prof. dr. D.Th. Kuiper, drs. M. Brinkman,
dr. A.P.M. Lucardie) 208 pag., Fl. 24,75
ISBN 90 6473 278 7

De drie politieke stromingen die sinds het eind van de vorige eeuw de politiek in Nederland bepalen in één band: liberalisme, socialisme en christendemocratie. Het ontstaan, de geschiedenis en het gedachtengoed van deze hoofdstromingen in kort bestek geschetst.

Te bestellen bij de uitgever, Stichting Burgerschapskunde (071 - 121841) of via de boekhandel.

STICHTING
BURGERSCHAPSKUNDE
Nederlands Centrum voor Politieke Vorming

OPROEP

Vakbondsmuseum Amsterdam

Het Vakbondsmuseum zoekt voor haar wisseltentoonstelling, die vanaf 15 oktober te zien zal zijn, materiaal op het gebied van vakbondshistorie. Heeft u iets thuis, of weet u materiaal (oorkondes, gedenkorden, speldjes, vaandels, contributieboekjes, spelletjes, asbakken e.d.) te zitten, dan houdt men zich aanbevolen.

Bel naar Wietske van Agtmaal, 020-6241166.

Werkgroep Kuyperstudies

Aan de opleiding MO-geschiedenis van de Stichting Chr. Avondopleidingen (CAO) in Leiden is een werkgroep Kuyperstudies verbonden. De jaarlijkse bijeenkomst van de werkgroep vindt plaats op donderdagavond 7 oktober om 19.30 uur in het gebouw van de Chr. Hogeschool Rijn-Delfland, Hazenboslaan 101, Oegstgeest.

Onderwerp: Kuyper en de Nederlandse natie.
Spreker: dr. C.A.J. van Koppen.

Aanmelding: CAO, Postbus 1006, 2340 BA Oegstgeest. Tel. 071-172039 (C.A. Admiraal) of 013-344919 (P.F. Dilling).

Gemeentearchief Amsterdam

Stoomkracht en stilte foto's van Pieter Oosterhuis (1816-1885)

Van 1 oktober t/m 21 november presenteert het Gemeentearchief Amsterdam (Amsteldijk 67) een tentoonstelling gewijd aan het leven en werk van de kunstschilder en een van de eerste beroepsfotografen in Nederland Pieter Oosterhuis. Hij maakte portretfoto's, stadsgezichten van Amsterdam en andere steden en stadjes en hij legde, in opdracht van de overheid, de schoorvoetende industrialisering van Nederland vast.

Met behulp van stereokasten, want veel van de stadsgezichten zijn stereofoto's, is het een en ander te bekijken.

Ook bij deze tentoonstelling verschijnt een boek over de fotograaf, *Pieter Oosterhuis (1816-1885)* van de hand van Anneke van Veen, conservator fotografie van het Gemeentearchief Amsterdam (Uitgeverij Fragment, prijs ca. f85,-). Het bevat ruim 200 afbeeldingen.

Afrika: een spre- kend verleden

Studium Generale van de RU Utrecht

Over de eigen geschiedenis van Afrika is over het algemeen niet veel bekend op school. De geschiedenisboeken beginnen wel met Egypte, maar dan niet als een hoge Afrikaanse beschaving; de geschiedenis van het werelddeel vangt aan met de komst van de blanken. In deze lezingencyclus in het kader van het Studium Generale komen aspecten van de Afrikaanse geschiedenis vóór de conferentie van Berlijn (1884-1885) aan de orde, Afrikaanse koninkrijken, handel en islamisering bijvoorbeeld. Bij het onderzoek maakte men gebruik van typisch Afrikaanse bronnen van de pre-koloniale geschiedenis, de mondelinge traditie en archeologie.

De lezingen worden gehouden in de theaterzaal van het Intercultureel Centrum RASA (Pauwstraat 13A, Utrecht) waar in dezelfde maanden ook allerlei culturele activiteiten plaatsvinden rondom hedendaags Afrika.

De lezingen worden gehouden op maandagavond, om 20.00 uur precies; de toegang is gratis.

4 oktober: 'De culturen van de Nijl' door Basil Davidson (in het Engels);

11 oktober: 'De manipulaties met orale tradities in Oost-Afrika' door prof.dr. A.A. Trouwborst;

18 oktober: 'Westafrikaanse koninkrijken' door prof. R. Law (in het Engels);

25 oktober: 'Externe relaties van West-Afrikaanse staten' door S. Kané, verbonden aan de universiteit van Nouakchott, Mauretanië (voertaal Frans - bij deze lezing wordt voor vertaling gezorgd);

1 november: 'De islamisering van West-Afrika' door dr. L. Brenner (in het Engels);

15 november: 'Pre-koloniale staatsvorming in zuidelijk en centraal Afrika' door prof.dr. W. van Binsbergen;

22 november: 'De geschiedenis van Madagaskar' door dr. S. Ellis.

Festival en onderwijsbeurs

Op zondag 10 oktober staat de Stadsschouwburg in Nijmegen (Keizer Karelplein 1) in het teken van vluchtelingen. Dat is het thema van het jaarlijkse festival voor het onderwijs.

Door middel van informatiestands, de videowand, muziek, dans en dergelijke wordt u geïnformeerd over allerlei aspecten van het verschijnsel 'vluchteling'.

Vanuit de schouwburg vertrekken ook groepen naar het asielzoekerscentrum Groesbeek, het

Afrikamuseum, het Bijbels Openlucht Museum, het Volkenkundig Museum Nijmegen en naar de stichting Vluchtelingenwerk Nijmegen.

Tijd: 11.00 - 17.00 uur
Toegang en festivalkrant: gratis
Een lespakket voor basisonderwijs of voortgezet onderwijs wordt naar uw school gestuurd en is ook tijdens de dag verkrijgbaar!

Goethe Instituut Amsterdam

**Zestig jaar later
donderdag 14 oktober
20.00 uur**

**In een lezing (voertaal
Duits) blikt Eberhard
Jäckel, een vooraanstaand
Duits historicus, terug op
de machtsovername van
Hitler in 1933.**

**Was de machtsovername
een 'bedrijfsongeval' van de
geschiedenis? Was het het
catastrofale eindresultaat
van een zich gedurende
vele decennia of, sterker
nog, van een zich al eeuwen
aanbanende, dwangmatige
ontwikkeling in de Duitse
geschiedenis? Of was het de
unieke samenloop van een
reeks rampzalige gebeurte-
nissen?**

**De discussie na de lezing
zal geleid worden door
prof.dr. Jürgen C. Hess,
verbonden aan de Vrije
Universiteit in Amsterdam.
De lezing is vrij toeganke-
lijk.**

**Speciaal interessant
voor docenten met
examenklassen!**

**Goethe Instituut,
Herengracht 470,
1017 CA Amsterdam.
Tel. 020-6230421.**

'Er zit een luchtje aan'

**De geschiedenis van de
zorg voor hygiëne en
milieu**

Op donderdag 4 november wordt er in Den Bosch een studiemiddag gehouden over aspecten van milieu-geschiedenis. Sprekers zijn dr.ir. J.Ürgen Nieuwkoop, dr. Henk van Zon, en drs. Myriam Daru van de Stichting Netwerk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu. De lezingen gaan over bodemverontreiniging en historisch onderzoek, overheid en hygiëne in de 19e eeuw en de afvoer van vuilnis en vuil water.

Plaats: Collegezaal van het Stadsarchief, Bloemenkamp 50
Tijd: 13.30 - 16.30 uur
De deelname is gratis.
Voor informatie kunt u het Stadsarcief bellen, tel. 073-155337, Aart Vos of Peter-Jan van der Heijden.

Het organiseren van een thema- dag

**Inheemse volken van
Latijns Amerika**

Wanneer u op uw school een thema-dag wilt organiseren voor onderbouwleerlingen (basisvorming) over Indianen, dan kan de SLA, Organisatie voor onderwijs over Latijns Amerika, u daarbij helpen. Men heeft kant en klare dagprogramma's samengesteld over drie thema's, het Amazonegebied, de Andes en Mexico.

Er is een lespakket, verder zijn er films, video en dia's over het onderwerp, er kan gezorgd worden voor sprekers, een muziekkuitvoering en vormen van zelfwerkzaamheid van de leerlingen, waarbij zij iets meer te weten komen van de cultuur; in het geval van Mexico wordt er ook gekookt.

Voor een brochure en verdere informatie, met name ook over de kosten van het een en ander kunt u terecht bij de SLA, Nieuwe Herengracht 29, 1011 RL Amsterdam. Tel. 020-6231554.

NOT - Anti- Apartheids Beweging Nederland

**Zuid-Afrika - alle stem-
men gelden**

Als de huidige onderhandelingen de druk van het dagelijks geweld kunnen weerstaan, breekt Zuid-Afrika op 27 april 1994 met een belangrijk deel van haar apartheids-verleden. Blank en zwart gaan dan gezamenlijk naar de stembus om een overgangs-regering en een grondwetgevende vergadering te kiezen. Met de campagne 'Alle stemmen gelden' wil de AABN de actualiteit van Zuid-Afrika zo dicht mogelijk bij de jongeren in Nederland brengen.

Er zijn twee school-televisie programma's gemaakt, die al uitgezonden zijn (op 14 en 21 september), maar op donderdag 30 september herhaald worden. U kunt ze dan alle-

bei opnemen om later op een geschikt moment te gebruiken. Aan de orde komen de geschiedenis van Zuid-Afrika en de apartheidspolitiek en het dagelijks leven van enkele jongeren thuis en op school.

Bij de programma's hoort een leerlingenkrant, rijk geïllustreerd en in kleur, en een docentenhandleiding voor een project van vier lessen voor de bovenbouw van het VO. Ook is de fototentoonstelling 'Jonge tijgers' beschikbaar om op school of in de klas te exposeren. Aan de hand hiervan kan gediscussieerd worden over ontwikkelingen in Zuid-Afrika.

Voor meer informatie kunt u terecht bij de Anti-Apartheidsbeweging Nederland, tel. 020-6267525. In de grote NOT-folder voor de herfst, die uw school vast wel heeft, staat informatie over het bestellen van het materiaal.

**Nuttig voor in het voorjaar van 1994:
want dan zullen 'alle stemmen gel-
den'.**

SLO-publikaties voor het eerste jaar basisvorming

Het Instituut voor Leerplanontwikkeling SLO ontwikkelt onder andere publikaties voor het vak geschiedenis en staatsinrichting in de basisvorming. De publikaties ondersteunen docenten, schoolleiders en educatieve uitgeverij bij de invoering en verdere ontwikkeling van de basisvorming. Voor het eerste jaar van de basisvorming ontwikkelde de SLO de volgende producten:

"Zomaar acht Romeinen. Hoe ze opgroeiden en werkten"

Het socialisatieproces van 12-13 jarigen is het onderwerp van het lespakket "Zomaar acht Romeinen. Hoe ze opgroeiden en werkten". Het leven van alledag van kinderen en jonge volwassenen uit verschillende lagen van de bevolking in het oude Rome illustreert de stappen binnen dit proces.

In het lespakket vergelijken leerlingen situaties uit het verleden met het heden. Het pakket besteedt aandacht aan de begrippen standplaatsgebondenheid, continuïteit en verandering. Het behandelt waarden en normen ten aanzien van taak- en arbeidsverdeling, opvoeding en scholing. Het lespakket omvat tien lessen. Het bestaat uit een leerlingenboek, een werkboek en een docentenhandleiding. Daarnaast is een voorbeeld van een programma geschiedenis en staatsinrichting in de basisvorming toegevoegd. Docenten kunnen naar eigen behoefte de materialen kopiëren.

Prijs: f 35,-

Bestelnummer: AN 5.523.6971

"Energie: een kwestie van tijd?"

De gevolgen voor het milieu van mechanisatie, massaproductie en automatisering in de negentiende en twintigste eeuw is het onderwerp van dit lespakket. Het laat zien hoe de koppeling van vooruitgang aan economische groei het milieu heeft belast. Historische informatie is de basis voor het onderkennen van de oorzaken en gevolgen van milieuvervuiling. Het pakket zet leerlingen aan tot het vormen van een eigen mening ten

aanzien van de milieuproblematiek. Zo worden ze ondermeer gestimuleerd na te denken over oplossingen voor het energievraagstuk. Het lespakket omvat tien lessen. Het bestaat uit leerlingenmateriaal en een docentenhandleiding met de lesdoelen en lessuggesties. Voor integratie van natuur- en milieueducatie in geschiedenis biedt het pakket een goede mogelijkheid. Prijs: gratis (zolang de voorraad strekt)

Negendaagse studiereis
naar India in de periode van za. 12 t/m zo. 20 febr.
en van za. 26 febr. t/m zo. 6 mrt.

NAAR INDIA

REISSOM / WAT OMVAT ZE

Reissom vanaf: **f 2170,-**
en omvat:

- lijnvlucht Amsterdam-Delhi v.v.
- overnachting in goede middenklasse hotels
- halfpension (ontbijt/ diner)
- alle transfers in India
- excursies volgens programma o.l.v. Engelstalige gids(en)
- entreegelden en vervoer per bus
- annuleringsverz., visumkosten, luchthavenbelasting
- diensten van een Nederlands sprekende begeleid(st)er

**Krokus-
vakantie
1994**

in opdracht van:
**interscholair vaksectie
GESCHIEDENIS &
STAATSINRICHTING**

Op alle studiereizen is van toepassing:
WIE HET EERST KOMT, HET EERST MAALT!!!

PROGRAMMA

ZA. 12/26-02-'94.
AMSTERDAM-DELHI.
ZO. 13/27-02-'94.
DELHI.

Bezoek aan:

- Oud Delhi (1e helft 17e eeuw) met o.a.:
 - * Rode Fort (1639) met z'n ontvangtzalen, pauwentroon, paviljoens en "Batshas".
 - * Jama Masjid (grootste Moskee van India (plaats voor 20.000 gelovigen)).
 - * Raj Ghat (urn met resten van Mahatma Gandhi).
 - Nieuwe stad met:
 - * Gral van Humayun (2e Moghul-keizer, gebouwd in 1556).
 - * Qutub Minar complex (begintijd Moslimtijdperk in India en met architectuur uit de afgaanschool) met Qutub Minar, India Poort en Raj Path met de namen van de Indiase gesneuvelden in de Eerste Wereldoorlog.
 - * Raisini Heuvel, residentie van de Indiase president.

MA. 14/28-02-'94
DELHI-MANDAWA

Bezoek aan:

- Woestijn van Radjistan (Zijde-route);
- Durlod;
- Mandawa met o.a.:
 - * Overnachting in authentiek Moghul-kasteel

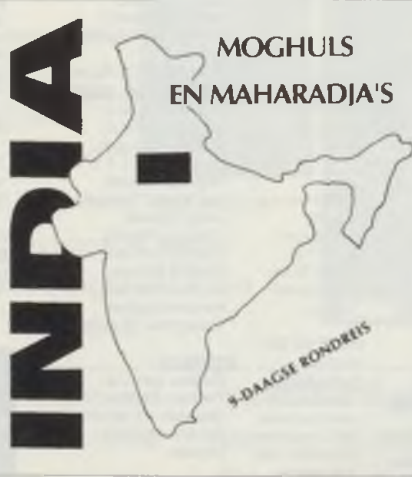
DI. 15-02/01-03-'94
MANDAWA-JAIPUR

Bezoek aan:

- Mandawa.
- * Deel van de ochtend vrij » optioneel.

- * Verken omgeving;
- * Kamelentocht;
- * Marktbezoek
- * Middelbare school.
- Nawalgarh.

- * Stadspaleis (een mengeling van Radjistani en Moghul-architectuur);
- * Chandra Mahal;
- * Maharaja Swai Man Sing

- Jaipur (Roze Stad):
 - * Hawal Mahal (paleis uit 1799);
 - * Govinda Deva tempel gewijd aan de God Krishna;
 - * Bazaar (kleurrijk).

WO. 16-02/02-03-'94
JAIPUR-AMBER-JAIPUR

Bezoek aan:

- Amber 11e eeuw:
 - * Het Fort
 - * Het Paleis
 - * Beiden worden per olifant bezocht.
- Jaipur

- Museum met z'n prachtige kunstcollectie;
- * Jantar Mantar (observatorium uit 1728).

DO. 17-02/03-03-'94

JAIPUR-AGRA

Bezoek aan:

- Fatehpur Sikri, gebouwd tussen 1569-1602 door de grote Moghulkeizer Akbar;
- * Moskee;
- * Paleizen;
- * Graven;
- Agra:
 - * **TAJ MAHAL** door Moghul Tsjah Jahan (1627-1658) gebouwd als mausoleum voor zijn vrouw. Maar liefst 20.000 arbeiders hebben aan dit imposante bouwwerk gewerkt.

VR. 18-02/04-03-'94

AGRA

Bezoek aan:

- Agra met o.a.:
 - * Stadslour;
 - * Het Agra Fort;
 - * Opnieuw de **TAJ MAHAL**;
 - * Itima-ud-Daula, grafmonument gebouwd tussen 1622-1628

VGN-leden kunnen ook hierop inschrijven.

- * Middag vrij te besteden » optioneel;
- * Verken omgeving;
- * Winkelen;
- * Bazaar;
- * **TAJ MAHAL**.

ZA. 19-02/06-03-'94

AGRA-DELHI

Bezoek aan:

- Mathura, de heilige stad vanwege de geboorteplaats van de God Krishna;
- Delhi:
 - * Deel van de middag vrij » optioneel;
 - * Laatste inkopen;
 - * Bezoek Hindoetempel;
 - * Bezoek Sikhtempel;
 - * Bezoek Bhaitempel.

ZO. 20-02/07-03-'94

DELHI-AMSTERDAM

Aankomst: 16.15 u.

INSCHRIJVING

Deze sluit op 1 febr. 1994.
Aanmelden bij:
**N.J. Stam, Kortenaerstr. 5
5102 BV Dongen.
Tel. 01623-20856.**

Inschrijfformulier

☐ Ja, ik ben geïnteresseerd in de reis naar India. stuur mij s.v.p. meer informatie.

Naam: _____

Adres: _____

Woonplaats: _____

Tel.: _____

GRANAADA & PARTNER
GROUP TRAVEL CONSULTANTS

Bon of kopie in envelop sturen naar onderstaand adres.

N.J. Stam, Kortenaerstraat 5, 5102 BV Dongen.

Voor telefonische informatieaanvraag of inschrijving bel: Tel. 01623-20856

Bestellen: Project geschiedenis en staatsinrichting, telefoon: 053-840 361.

"Instrumenten bij de invoering van de basisvorming geschiedenis en staatsinrichting"

De brochure "Instrumenten bij de invoering van de basisvorming geschiedenis en staatsinrichting" biedt docenten hulp bij de invoering van de basisvorming. Een stap-

penschema ondersteunt bij het inventariseren van de huidige stand van zaken en de gewenste veranderingen op korte en lange termijn. Het doel is het schrijven van een vakwerkplan. Dit plan is de leidraad voor docenten voor het invoeren van veranderingen en tevens basis voor de schoolleiding voor bepaling van het beleid. Het ontwikkelen van een eigen visie staat hierbij centraal. "Checklists" bieden aanknopingspunten voor het ontwikkelen van een

De IVS-GS/SI
(ver. Ons Middelbaar Onderwijs) organiseert
van ma. 18 juli t/m do. 11 aug. '94 een studiereis van 25 dagen

NAAR CHINA EN HONG KONG

REISSOM / WAT OMVAT ZE

Reissom vanaf: **f 5745,-**
en omvat o.a.:

- Swissair lijnvlucht A'dam-Beijing/Hong Kong-A'dam
- overnachting in middenklasse-hotels met bad, toilet en airco
- volpension in China (ontbijt/diner in het hotel, lunches en route)
- alle transfers in China/Hong Kong
- exkursies volgens programma o.l.v. Engelstalige gidsen
- entreegelden en vervoer in China/Hong Kong per vliegtuig, boot en bus
- diensten van een Nederlands sprekende begeleid(st)er

Op alle studiereizen is van toepassing:
WIE HET EERST KOMT, HET EERST MAALT!!!

PROGRAMMA

MA 18 EN DI 19-07-94
AMSTERDAM-BEIJING.

DI 19 T/M VR 22-07-94
BEIJING.

- * Sightseeing tour;
- * Bezoek aan o.a.:
- * De Verboden Stad;
- * Hemelse Tempel;
- * Historisch Museum;
- * Qianmen Poort;
- * Museum v/d Revol;
- * Grote Hal v/h Volk;
- * Mao's Mausoleum;
- * Tian An Men Plein;
- * Beihai Park;
- * Lama Tempel;
- * Friendship Store;
- * Wang Fu Jing Str.;
- * Liu Li Chang Str.;
- * Zomerpaleis;
- * "Duckdinner";
- * Avondshow;
- * Ontvangst Nederl. Ambassade

BADALING.

- * Grote Chinese Muur.

SHSANLING.

- * Minggraven.

- * Dinsdagmiddag en vrijdagmiddag vrij.

ZA 23 T/M MA 25-07-94

XI'AN.

- * Sightseeing tour;
- * Bezoek aan o.a.:
- * Terra cotta leger;
- * Hua Qing;
- * Grote Moskee;
- * Grafheuvel v Qin Shi Huang;
- * Shaanxi Provinciaal Museum;
- * Klok/Trommeltoren;
- * Stadsmuur.

BANPO.

- * Neolithische opgravingen.

* Maandagmiddag vrij.

DI 26 EN WO 27-07-94

HANGZHOU.

- * Bezoek aan o.a.:
- * Westelijk Meer;
- (boottocht)
- * Ling Yin-klooster met theeplantage en Lingyin Si Tempel;
- * Pagode v/d Zes Harmonieën;
- * Zijdefabriek.

DO 28 EN VR 29-07-94

SUZHOU.

- * Zaterdagmiddag en maandagmiddag vrij.

Geschiedenis;

- * Tempel v/d Jade Boeddha;
- * Volksplein;
- * Yu Yan;
- * De Oude Stad;
- * Nanjing Road;
- * Suzhou Creek;
- * Bund;
- * Akrobatiekvoorst.

- * Zaterdagmiddag en maandagmiddag vrij.

DI 02-08-94

GUILIN.

Bezoek aan o.a.:

- * Qixing Gongyuan;
- * Ludi Yan;
- * Fubo Shan v/d Drakenkoning.

WO 03 EN DO 04-08-94

YANGSHUO.

- * Boottocht (5 u.) over de rivier de Li met links en rechts een indrukwekk.

kend landschap;

- * Bezoek aan het pittoreske Yangshuo.

* Donderdag ter vrije besteding (fiets-

- tocht platteland!)
- * Avondvlucht Kanton.

DO 04 T/M ZA 06-08-94

GUANGZHOU (KANTON).

* Sightseeing tour;

* Bezoek aan o.a.:

- * Yie Xiu Park met Zenhaitoren;
- * Shamian Eiland;
- * Liu Rongsi Tempel;
- * Jade Fabriek;
- * Qingping Markt;
- * Tempel v/d Zes Banyan Bomen;
- * Dr. Sun Yat Sen Herdenkingshal;
- * Guangxiao Si Temp.

FOSHAN.

Bezoek aan o.a.:

- * Foshan Zumiao;
- * Museum v Foshan;
- * Keramiekfabriek Shiwan.

organisatie:

**interscholair vaksectie
GESCHIEDENIS en
STAATSINRICHTING**

vereniging ons middelbaar onderwijs

VGN-leden
kunnen ook
hierop
inschrijven.

* Za nachtboot Hong K

ZO 07 T/M WO 10-08-94

HONG KONG.

- * Sightseeing tour;
- * Bezoek aan o.a.:
- * Jumbo Floating Restaurant;
- * Victoria Peak;
- * Repulse Bay;
- * Tiger Balm Garden;
- * Aberdeen;
- * Chin Chun Koon Temp
- * Kamt.

* Dinsdag en woensdag

ter vrije besteding (Macao?, inkopen?).

WO 10 EN DO 11-08-94

HONG KONG-AMSTERDAM.

- * Avondvlucht.

swissair

INSCHRIJVING:

Deze sluit op 1 mrt. 1994
Aanmelden bij:
N.J.Stam, Kortenaerstr. 5102 BV Dongen.
Tel. 01623-20856.

OMO - Inschrijfformulier

☐ Ja, ik ben geïnteresseerd in de reis naar China/ Hong Kong, stuur mij s.v.p. meer informatie.

Naam:

Adres:

Woonplaats:

Tel.:

GRANAADA & PARTNER

Bon of kopie in envelop sturen naar onderstaand adres.

N.J.Stam, Kortenaerstraat 5, 5102 BV Dongen.

Voor telefonische informatieaanvraag of inschrijving bel: Tel. 01623-20856

Stemmen van de aarde

Beurs van Berlage
zondag 31 oktober 1993

Het jaar 1993 is door de Verenigde Naties uitgeroepen tot het jaar van de inheemse volken.

In Nederland zal de komende tijd de campagne 'Stemmen van de aarde' de aandacht vragen voor en informatie geven over het culturele leven en de problemen van de inheemse volken van de wereld.

Op 31 oktober wordt de campagne geopend met een grote culturele manifestatie in de Beurs van Berlage in Amsterdam (vlak bij het Centraal Station). Er zullen inheemse muziek- en dansgroepen optreden; er zijn theatervoorstellingen en er is een inheemse markt. Ook is dan t/m 21 november een tentoonstelling over inheemse volken te bezoeken in het beursgebouw, gewijd aan inheemse levensvisies, met name ten aanzien van welvaart en geluk.

Reis af naar de binnenlanden van Amsterdam en waan u in een andere wereld: de wereld van de inheemse volken.

Voor meer informatie, ook over activiteiten in uw omgeving:
Nederlands Centrum voor Inheemse Volken,
Postbus 4098,
1009 AB Amsterdam.

eigen visie op het vak. Ze illustreren ondermeer de belangrijkste vernieuwingen in het vak met duidelijke lesvoorbeelden. Een lijst helpt de vaksectie bij het stellen van prioriteiten in de kerndoelen, bij het inventariseren van voorzieningen in het lokaal en bij de evaluatie van de invoering van de basisvorming.

Prijs: f 10,-.

Bestelnummer: AN 5.323.6934

Mocht u in de toekomst automatisch informatie willen ontvangen over nieuwe SLO-produkten voor geschiedenis en staatsinrichting, dan kunt u zich abonneren op de gratis SLO-signalelementen. Deze signalelementen informeren u over de inhoud, de doelgroep, de prijs en de bestelgegevens van nieuwe SLO-publikaties. Voor een gratis abonnement kunt u contact opnemen met de afdeling Voorlichting van de SLO, telefoon: 053 - 840 500.

STEMMEN VAN DE AARDE
de wereld van inheemse volken

Video Ondersteund Onderwijs

Bij alle hier vermelde videobanden hoort begeleidend materiaal, bedoeld om de doelmatigheid te verhogen. Per band of serie is steeds aangegeven wat dat precies omvat. Indien gewenst kunt U over deze videobanden uitgebreidere informatie (met o.a. werkwijzen en inhoudsbeschrijvingen) aanvragen.

LHC 122 The JFK Assassination.
The Jim Garrison Tapes.
Fascinerende documentaire over de moord op Kennedy, de twijfels, de verdoezelingen, de fouten, het Warren report etc. Met zeer veel authentiek beeldmateriaal. Deze band is voorzien van een genummerd beeldschema en kijkopdrachten voor de leerlingen.
Met voorpagina van De Telegraaf van 23 November 1963.

LHC 122 f 49,75

Beeld van Nederland. Deze unieke serie is samengesteld uit het roemruchte Polygoonjournaal. Elke band duurt ca. 90 min. en behandelt 5 jaar van de naoorlogse periode. Met commentaar 'vanuit onze tijd', maar ook met de legendarische stem van Philip Bloemendaal. De complete serie geeft een goed beeld van de ontwikkeling van Nederland na 1945. Deel 6 en een apart deel over de jaren 1940-1945 (waarin vooral het leed en de schade in beeld zijn gebracht) zijn recent verschenen. De komende tijd zal de serie doorgroeien. Deel 7 (1975-1980) wordt in medio oktober verwacht. Ook hier zijn de jaren en scènes genummerd uitgewerkt in een draaiboek.

f 57,50 per deel.

Back to.... Serie van vier banden, die elk in ca. 50 min. een decennium van deze eeuw belichten aan de hand van oorspronkelijk archiefmateriaal (BBC, Reuter, Gaumont News etc.). Geen analyserende documentaire, maar een authentiek tijdsbeeld, met politiek, sport, nieuwe vindingen, mode, idolen, vorsten etc. Zij zijn verlevendigd met de populaire muziek uit die jaren. Bij elke band hoort een 'draaiboek', waarin de band van scene tot scene staat beschreven en genummerd. Zo valt zonder onnodig tijdverlies elk fragment snel op te zoeken.

Per band f 49,75

LHC 101 Get Back to the Thirties
LHC 102 Get back to the Fourties
LHC 103 Get Back to the Fifties
LHC 104 Get Back to the Sixties.

LHC 121 Het Gewaad (The Robe).

Speelfilm (in kleur) uit 1953 over de kruisiging van Christus en de opkomst van het Christendom ten tijde van Tiberius en Caligula. Met o.a. Richard Burton en Jean Simmons.

Met draaiboek en schema voor verkorte vertoning (75 min.)

LHC 121 f 49,75

LHC 110

Deel 1: 1945-1950

LHC 111

Deel 2: 1950-1955

LHC 112

Deel 3: 1955-1960

LHC 113

Deel 4: 1960-1965

LHC 114

Deel 5: 1965-1970

LHC 115

Deel 6: 1970-1975

LHC 125 Speciale

Editie: 1940-1945

(65 min.) f 47,50

Verder: Cecilile B. Demille's De Tien Geboden

(met o.a. Egypte-deel)

LHC 123 f 39,95

Spartacus

LHC 124 f 39,95

Quo Vadis (over Nero en het opkomende Christendom)

LHC 126 f 34,75

Dagboek van Anne Frank, de versie van George Stevens.

Met draaiboek en schema voor verkorte vertoning (95 min.)

LHC 120 f 49,75

Alle hier aangegeven prijzen zijn inclusief BTW en exclusief verzendkosten. Op alle transacties zijn de leverings en betalingsvoorwaarden van toepassing zoals die zijn gedeponeerd bij de Kamer van Koophandel te Alkmaar.

Replica's Facsimiles Videotoepassingen

J.Baars Zandkreek 58 1826 CR Alkmaar Tel. 072 - 612145 Fax: 072 645447 K.v.K. Alkmaar 61899

LIJST VAN COMMISSIES

• Commissie PABO

F. Kolen, *voorzitter*, Van Renesseborch 69, 3341 RC Hendrik Ido Ambacht. Tel. 01858-12913.
J. Schmiermann, *secretaris*, Mooksebaan 8b, 6562 ZS Groesbeek. Tel. 08891-71636.
A. van Zeyl, *penningmeester*, Verhoevenstraat 37, 2291 RN Wateringen. Tel. 01742-3809.
Th. Beker, Singelstraat 28, 4331 SV Middelburg. Tel. 01180-27981.
Mw. M. du Jour, Dibbetstraat 41, 2518 PN Den Haag. Tel. 070-3651027.
Mw. F. van der Meer, Grevelingen 90, 1826 AP Alkmaar. Tel. 072-611297.

• Commissie Havo/Vwo

Mw. A. Biezen-Hurkmans, *voorzitter*, Genderweg 1, 5521 NX Eersel. Tel. 04970-13578.
J. van Ginkel, *secretaris*, Schoonenburg 116, 6714 GE Ede. Tel. 08380-35543.
L. Dalhuisen, Kortenaerlaan 18, 2121 XK Bennebroek. Tel. 02502-49441.
E. Roest, Tapuitlaan 123, 7905 CV Hogeveen. Tel. 05280-74144.
T.J. Dankert, Swarte Ryth 3, 9354 XE Zevenhuizen. Tel. 05943-2207.
Mw. K. Wamelink, Prins Hendrikstraat 158, 7571 BW Oldenzaal. Tel. 05410-22289.

• Commissie Mavo/Vbo

G. Twickler, *voorzitter*, Debussylaan 9, 4941 WD Raamsdonkveer. Tel. 01621-14191.
P. Stuart, *secretaris*, Archipel 16-20, 8224 GH Lelystad. Tel. 03200-30891.
J. de Vries, Röntgenlaan 8, 3553 GM Utrecht. Tel. 030-422693.
Mw. J. Daalmans, Olympialaan 6, 4625 CT Bergen op Zoom. Tel. 01640-37998.
A. Kampen, Prins Bernhardlaan 9, 2741 DV Waddinxveen. Tel. 01828-17809.
T. Poot, Indigoblaauw 13, 2718 JZ Zoetermeer. Tel. 079-611617.
R. Hendriks, Middenweg 83, 1098 AG Amsterdam. Tel. 020-6682237.

• Commissie Bavo

Annemieke Hijink, *voorzitter*, Gasthuisstraat 52, 4811 MH Breda. Tel. 076-201887.
Dirk van der Meer, *secretaris*, Bolstraat 9bis, 3581 WS Utrecht. Tel. 030-521126.
Marie-jes Boonekamp-Wingen, Notgerusweg 23, 6212 BJ Maastricht. Tel. 043-211534.
Piet Niemijer, Sperwerstraat 92, 3362 ER Sliedrecht. Tel. 01840-16226.
Loek Jansen, Kraijenhofflaan 44, Nijmegen. Tel. 080-786877.
Pieter Vlaanderen, Duivenkamp 661, 3607 VA Maarssen. Tel. 03465-71354.
Kerstin Wamelink, Prins Hendrikstraat 158, 7571 BW Oldenzaal. Tel. 05410-22289.

• Didactiek- en activiteitencommissie

Mw. H.A.M. Mulkens-Harmeyer, *voorzitter*, Hoofdweg 116, 9484 TB Oudemolen. Tel. 05923-1424.
H. Kummerer, *secretaris*, Jan van Eyckgracht 79, 5643 TD Eindhoven. Tel. 040-118590.
J.G. Raven, Kinkoarn 8, 9501 MJ Stiens. Tel. 05109-4050.

W. Bouwman, Kloosterstraat 47, 5708 GM Helmond. Tel. 04920-34709.
R. Soeter, Cayennedreef 23, 3563 SB Utrecht. Tel. 030-612710.
Mw. T. de Danschutter, Van Deyssellaan 40, 9721 WV Groningen. Tel. 050-251298.

• Commissie Volwasseneneducatie

Mw. A. van Bekkum, *voorzitter*, Molvense erven 102, 5672 HN Nuenen. Tel. 040-834364.
Mw. M. Vencken-Martens, *secretaris/penningmeester*, Haareneweg 4a, 5061 VL Oisterwijk. Tel. 04242-84297.
Mw. M.L. Teunissen, Postbus 31, 9989 ZG Warffum. Tel. 05950-3082.
Mw. B. Beenackers-Heeren, Adm. Helfrichstraat 10, 9801 EM Zuidhorn. Tel. 05940-3365.
M. Otten, Deventerweg 60, 7203 AM Zutphen. Tel. 05750-42160.
Mw. I. Attema, Transvaalweg 29, 1092 JL Amsterdam. Tel. 020-931572.
Mw. I. Mentink, De Wuurde 7, 6662 ZE Elst. Tel. 08819-72233.
Mw. J. van der Meer, Linnaeusparkweg 34, 1098 EC Amsterdam. Tel. 020-6923423.
J.G.A.M. Timmermans, Wolwevershaven 14, 3311 AV Dordrecht. Tel. 078-312408.

• Onderwijsadviescommissie

P. van Leeuwen, *voorzitter*, Everdrift 4, 5431 LV Cuyk. Tel. 08850-14598.
W. van Waardhuizen, *secretaris*, Poortersveld 309, 7327 AK Apeldoorn. Tel. 055-423832.
W. Bouwman, Kloosterstraat 47, 5708 GM Helmond. Tel. 04920-34709.
Mw. I. Rutgers, Lokeren 105, 5235 DC Den Bosch. Tel. 073-417822.
Mw. P. van Aken-Rens, Hoogwerflaan 19, 2594 BH Den Haag. Tel. 070-385974.
C. Weltevrede, Driehoek 72, 3328 KJ Dordrecht. Tel. 078-178288.

• Commissie Vrouwengeschiedenis

Bregje Pel, *voorzitter*, Breedstraat 123, 1601 KC Enkhuizen. Tel. 02280-18538.
Janneke Riksen, *secretaris*, Schepenenlaan 79, 8014 JC Zwolle. Tel. 038-660935.
Renée Schreuder, *penningmeester*, Normandië 164, 3524 RM Utrecht. Tel. 030-802130.
Marianne Zewald, Vijverlaan 2, 2012 RC Haarlem. Tel. 023-283325.
Ellen Marrenga, Lange Leidsedwardsstraat 212 hs, 1017 NR Amsterdam. Tel. 020-277126.
Zonneke Matthee, Heivlinder 53, 2317 JT Leiden. Tel. 071-215873.
Riemke Leusink, Dr. J.P. Heyelaan 4, 3818 GT Amersfoort. Tel. 033-630996.
Anneke Ribberink, J.S. Bachstraat 20, 3533 XC Utrecht. Tel. 030-945573.

• Commissie Cliomatica

J. Snijders, *voorzitter*, Churchilllaan 13, 5571 AR Bergeyk. Tel. 04975-72972.
P.H.A. van Drunen, *secretaris*, Bruykersstraat 32, 3237 AB Vierpolders. Tel. 01810-16591.
M.G. Harreman, Bezuidenhoutseweg 129, 2594 AE Den Haag. Tel. 070-3853612.
Mw. H.E. Hey, Naarderweg 4, 3891 DK Zeewolde. Tel. 03242-3633.
A. van der Kaap, Weemhoffhorst 40, 7531 GG Enschede. Tel. 053-337280.
A. Mens, Vaartdreef 94, 2724 GH Zoetermeer. Tel. 079-412379.
A.J. Meijer, Diamant 14, 1703 EV Heerhugowaard. Tel. 2207-13300.
M.A. Otten, Deventerweg 60, 7203 AM Zutphen. Tel. 05750-42160.
P. Lückner, Gr. Johanlaan 8, 3434 SG Nieuwegein. Tel. 03402-64710.

• Redactie KLEIO

W. Rongen, *voorzitter*, Antillen 4, 3524 EZ Utrecht. Tel. 030-892580.
J.A. de Ruiter, *secretaris*, Parkweg 5, 7602 JC Almelo. Tel. 05490-60987.
Mw. T. Bogaerts-Stoopman, *eindredacteur*, Omloop-West 9, 3402 XM IJsselstein. Tel. 03408-83576.
B. Engbers, Klaverstraat 12, 3572 VD Utrecht. Tel. 030-713329.
D. Verkuil, Eemnesserweg 35, 1221 CS Hilversum. Tel. 035-857499.
H. Termeer, Kometenstraat 28, 6543 XJ Nijmegen. Tel. 080-772179.
R. Slotboom, Vesuvius 42, 3524 WV Utrecht. Tel. 030-895982.
J.L.G. van Oudheusden, Massenetstraat 21, 5144 WP Waalwijk. Tel. 04160-37430.
Mw.C.L. Peucker-Martin, Broederplein 35, 3703 CD Zeist. Tel. 03404-22769.

• VGN-vertegenwoordigers in de Onderwijscommissie NHG/VGN

Mw. C.E.M. Veldhuis-Meester, Quintuslaan 4, 9722 RV Groningen. Tel. 050-270099/635997.
E. Boerhout, Merwedekade 133, 3522 JA Utrecht. Tel. 030-800552.
Mw. J. van der Meer, Linnaeusparkweg 34, 1098 EC Amsterdam. Tel. 020-6923423.
N. Koek, Van Oldebarneveldstraat 31, 2334 AD Leiden. Tel. 071-172818.
R. Donk, Vrijmanlaan 32, 8014 KA Zwolle. Tel. 038-652523.